

એકમ
13

શૈક્ષણિક ગ્રંથાલયના વિકાસમાં UGC,
જુદી – જુદી સંસ્થાઓ અને કમિટીની ભૂમિકા

રૂપરેખા

13.0 ઉદ્દેશો

13.1 પ્રસ્તાવના

13.2 ઉચ્ચ શિક્ષણનો અર્થ અને વ્યાખ્યા

13.2.1 ઉચ્ચ શિક્ષણના હેતુઓ

13.3 ઉચ્ચ શિક્ષણમાં UGC ની ભૂમિકા

13.3.1 UGC ની સ્થાપના

13.3.2 UGC ના કાર્યો

13.4 શૈક્ષણિક ગ્રંથાલય

13.5 શૈક્ષણિક ગ્રંથાલયના વિકાસ માટે રચાયેલ વિવિધ સમિતિઓ અને આયોગોની ભૂમિકા / ભલામણો

13.5.1 સ્વતંત્રતા પહેલાં સ્થપાયેલ સમિતિઓ અને પંચો

13.5.2 સ્વતંત્રતા બાદ સ્થાપેલ સમિતિઓ અને પંચો

13.5.3 UGC દ્વારા રચાયેલ આયોગો અને સમિતિઓ

13.5.4 શૈક્ષણિક ગ્રંથાલયને વિકસાવવા માટેના UGC ના અગત્યના કાર્યક્રમો

13.5.5 ગ્રંથાલયો અને ગ્રંથાલય વ્યાવસાયિકોની તાલીમને પ્રોત્સાહિત કરતી અન્ય શૈક્ષણિક સંસ્થાઓ

13.6 સારાંશ

13.7 તમારી પ્રગતિ ચકાસોના ઉત્તરો

13.8 ચાવીરૂપ શબ્દો

13.9 સંદર્ભ અને વિશેષ વાંચન

13.0 ઉદ્દેશો (Objectivise)

આ યુનિટના બરાબર વાંચન પછી આપ નીચેની વિગતોથી પૂરેપૂરા માહિતગાર થઈ જશો.

- ઉચ્ચ શિક્ષણનો અર્થ, વ્યાખ્યા અને તેના હેતુઓ
- UGC ની સ્થાપના, કાર્યો
- શૈક્ષણિક ગ્રંથાલય અને વિકાસ માટે રચાયેલ વિવિધ સમિતિઓ અને આયોગોની ભૂમિકા/ ભલામણો
- શૈક્ષણિક ગ્રંથાલયોના વિકાસ માટે UGC ના અગત્યના કાર્યક્રમો
- ગ્રંથાલયો અને ગ્રંથાલય વ્યવસાયિકોની તાલીમને પ્રોત્સાહિત કરતી અન્ય શૈક્ષણિક સંસ્થાઓની ભૂમિકા

13.1 પ્રસ્તાવના (Introduction)

શિક્ષણ એ કાયમી ચાલતી પ્રક્રિયા છે. દરેક વ્યક્તિ હંમેશા કંઈક નવું જાણવા, શોધવા કે શીખવા કાયમી પ્રયત્નશીલ હોય છે. આજના યુગમાં જે વ્યક્તિઓ અભ્યાસ નહિ કરે તે નિરક્ષર નહીં ગણાય પરંતુ જે વ્યક્તિઓ નવું – નવું જ્ઞાન પ્રાપ્ત નહીં કરે તે લોકો નિરક્ષર ગણાશે. હાલમાં જ્ઞાનને શક્તિના સ્વરૂપમાં સ્વીકારવામાં આવ્યું છે. વિશ્વના આ ઝડપથી બદલાઈ રહેલા વાતાવરણમાં જ્ઞાનનું સર્જન, આદાન – પ્રદાન અને તેનો નિરંતર ઉપયોગ જ વિશ્વની પ્રગતિનો મુખ્ય માર્ગ છે. આજના આ માહિતી ટેકનોલોજીના યુગમાં જ્ઞાન થકી પ્રત્યેક ક્ષેત્રનો વિકાસ, ઉન્નતિ, આર્થિક અધ્યતા, અવરોધોમાં ઘટાડો, માનવ સંસાધન, સંચાલન, વ્યવસ્થાપન વગેરેનો વિકાસ કરવો સહજ બન્યો છે. આ બધું જોતો એવું કહી શકાય કે આજના યુગમાં આગળ રહેવા માટે ચોક્કસપણે જ્ઞાનના સર્જનની તથા તેના ઉપયોગની આવશ્યકતા રહે છે. પ્રત્યેક સંસ્થાઓ, સંગઠનોએ તથા કમિટીઓ એ વિશ્વની સતત ચાલતી પ્રતિસ્પર્ધામાં આગળ રહેવા માટે જ્ઞાનના સર્જન તથા ઉપયોગ માટે સતત પ્રયત્નશીલ રહેવું પડે છે.

13.2 ઉચ્ચ શિક્ષણનો અર્થ અને વ્યાખ્યા (Meaning and Definition of Higher Education)

નિષ્ણાતોના મતે ઉચ્ચ શિક્ષણ એટલે માધ્યમિક શાળા પછીનું શિક્ષણ, એવો અભિપ્રાય વ્યક્ત થાય છે. વેબસ્ટર્સ ડિક્શનેરીમાં જણાવ્યા પ્રમાણે – “Education beyond the secondary level especially Education provided by college or university” અર્થાત્ દ્વિતીય સ્તરનું શિક્ષણ કે જે મહાવિદ્યાલય (કોલેજ) અથવા વિશ્વવિદ્યાલય (યુનિવર્સિટી) દ્વારા આપવામાં આવે છે. આવા પ્રકારના શિક્ષણમાં Under Graduate, Post Graduate, Vocational Education, Training વગેરે વિવિધ સ્વરૂપોમાં જેવાં કે Teaching, Researcher, Extension વગેરે રૂપે આપવામાં આવે છે.

રોનાલ્ડ બારનેટ (1992) ના મત પ્રમાણે – “ઉચ્ચ શિક્ષણનું લક્ષ્ય નીચે દર્શાવેલી ચાર વિભાવનાઓ છે :

- (1) લાયકાત ધરાવતા માનવીય સ્ત્રોતોનું સર્જન કરવું.
- (2) સંશોધન કારકિર્દી માટે ઉચ્ચ શિક્ષણ એ એક તાલીમ છે.
- (3) ઉચ્ચ શિક્ષણ એ શૈક્ષણિક જોગવાઈઓનું અસરકારક સંચાલન છે.
- (4) ઉચ્ચ શિક્ષણ થાકી જીવનમાં પરિવર્તન લાવવું.

13.2.1 ઉચ્ચ શિક્ષણના હેતુઓ :

ઉચ્ચ શિક્ષણનો હેતુ માનવજાતિના ઉચ્ચ હેતુઓની સિદ્ધિ માટેનું હોવું જોઈએ. સમાજ વર્ષોથી પરિવર્તનશીલ રહ્યો છે. સમયાંતરે તેનું સ્વરૂપ, માંગ, મૂલ્યો અને જરૂરિયાતો બદલાતી રહે છે. બદલાતી આવી પરિસ્થિતિમાં ઉચ્ચ શિક્ષણની ભૂમિકા અને હેતુઓ પરિવર્તન પામે છે. સાથે સાથે તેના કાર્યો પણ સમયાંતરે બદલાતા રહે છે. આઝાદી બાદ ભારત સરકાર દ્વારા નિમવામાં આવેલ રાધા કિશન કમિશને (1948) દર્શાવેલ ઉચ્ચ શિક્ષણના હેતુઓ નીચે પ્રમાણે છે :

- (1) નવા જ્ઞાનની શોધ કરવી, સત્યની શોધ માટે પ્રયત્નશીલ રહેવું અને જૂના જ્ઞાનનું અર્થઘટન નવા જ્ઞાન અને શોધના સંદર્ભમાં કરવું.
- (2) યુવાનોની શક્તિઓ ઓળખી તેનો વિકાસ કરવો.
- (3) યુવાનોમાં નૈતિક અને બૌદ્ધિક મૂલ્યોનું જતન કરવું.

- (4) યુવાન સ્ત્રી – પુરુષોને કૃષિ, કળાઓ, વૈદકશાસ્ત્ર, વિજ્ઞાન, શિલ્પ – સ્થાપત્ય અને અન્ય વ્યવસાયોમાં શિક્ષિત કરી સમાજ સેવા માટે આપવા.
- (5) શિક્ષણ થાકી સામાજિક અને સાંસ્કૃતિક એકતા લાવી વિવિધ સમુદાયો વચ્ચેનું અંતર ઘટાડવું.
- (6) વિદ્યાર્થીઓ તથા શિક્ષણગણમાં આવશ્યક વર્તણૂક અને મૂલ્યોનું સિચન કરવું.

13.3 ઉચ્ચ શિક્ષણમાં UGC ની ભૂમિકા (Role of UGC in Higher Education)

13.3.1 UGC ની સ્થાપના :

ભારતીય બંધારણના અનુચ્છેદ 246 અન્વયે રાજ્ય સરકાર, કેન્દ્ર સરકારની જવાબદારી અને યુનિવર્સિટીની સ્વાયત્તા, ઉચ્ચ શિક્ષણના ધોરણો જાળવવા અને અનુદાન દ્વારા યુનિવર્સિટીઓની આર્થિક સદ્ધરતા સંદર્ભમાં કેન્દ્ર સરકારના શિક્ષણ વિભાગ દ્વારા પ્રથમ પ્રયત્ન કરીને સ્વાયત્ત સંસ્થા યુ.જી.સી. ની સ્થાપના કરવાની ભલામણ કરવામાં આવી હતી. ભારત સરકારે 28/12/1953 ના રોજ વચગાળાના યુનિવર્સિટી ગ્રાન્ટ્સ કમિશન (UGC) UGC Act 19 માં પસાર થયો ત્યાં સુધીના સમયગાળાનું) શાંતિ સ્વરૂપ ભટનાગરના અધ્યક્ષપણા નીચે કાર્યરત થયું. તારીખ 24/09/1954 ના રોજ લોકસભામાં આ અંગે બીલ રજૂ કરવામાં આવ્યું. જેની રાજ્યસભામાં પણ ચર્ચા થઈ. તારીખ 03/03/1956 ના રોજ ચર્ચામાં સૂચવેલ સુધારા મુજબનું બીલ બંને ગૃહોએ પસાર કર્યું હતું. જેનું નોટિફિકેશન તા.03/11/1956 ના રોજ પ્રકાશિત થતા યુ.જી.સી. એક સ્વાયત્ત સંસ્થા તરીકે કાર્યરત થઈ. 1956 U.G.C. એક્ટમાં 1970, 1972 તથા 1985 માં સુધારા કરવામાં આવ્યા.

13.3.2. UGC ના કાર્યો :

યુ.જી.સી. એક્ટ 1956ની કલમ નં.-12 માં યુ.જી.સી.ને મળેલ સત્તા તથા તેને કરવાના કાર્યો દર્શાવવામાં આવેલ છે. જે મુજબ કમિશનની સામાન્ય ફરજ રહેશે કે યુનિવર્સિટીઓ અથવા સંલગ્ન અન્ય સંસ્થાઓની સલાહ પ્રમાણે શિક્ષણના વિકાસ અને સંકલન માટે યોગ્ય હોય તથા યુનિવર્સિટીઓમાં ચાલતા શિક્ષણ, પરીક્ષણ અને સંશોધન માટેના માપદંડો નક્કી કરવા, આ માપદંડો જાળવવા માટે યોગ્ય પગલાં અને આ કાયદા અન્વયે કાર્યો કરવા માટે આ કમિશન નીચે પ્રમાણેના કાર્યો કરવા –

- (1) યુનિવર્સિટીઓની નાણાંકીય જરૂરિયાત સંદર્ભમાં તપાસ કરી શકશે.
- (2) કમિશન તેના ફંડમાંથી કેન્દ્ર સરકારના કાયદા અન્વયે સ્થપાયેલ અથવા કાર્યરત હોય તેવી યુનિવર્સિટીઓના વિકાસ અને જાળવણી માટે અથવા સામાન્ય અથવા વિશેષ હેતુઓ પૂરા પાડવા માટે યુનિવર્સિટીઓને અનુદાનના સ્વરૂપમાં નાણાંકીય ફાળવણી તથા વિતરણ કરી શકશે.
- (3) કમિશન તેના ફંડમાંથી અન્ય યુનિવર્સિટીઓ જેવી કે ડિમ્ડ યુનિવર્સિટીઓને તેમના વિકાસ અને જાળવણી માટે તથા સામાન્ય હેતુઓ તથા વિશિષ્ટ હેતુઓ માટે અનુદાન સ્વરૂપમાં નાણાંકીય ફાળવણી તથા વિતરણ કરશે. કમિશન આવી યુનિવર્સિટીઓના જે રાષ્ટ્રીય હેતુઓ હોય તેને સિદ્ધ કરવા માટે જરૂરી નાણાંકીય સહાયની માંગણી સ્વીકારશે અને પૂરી કરશે.
- (4) UGC યુનિવર્સિટી શિક્ષણ સુધારવા માટે જે તે જરૂરી હોય તેવા પગલાં લેવા માટે ભલામણ કરશે અને ભલામણના અમલીકરણ માટે જે કાર્ય કરવાના હોય, અમલમાં મૂકવાના હોય તે અંગે સલાહ આપશે.
- (5) કેન્દ્ર સરકાર અને રાજ્ય સરકારોને તેમના ફંડમાંથી સામાન્ય અથવા વિશિષ્ટ હેતુઓ માટે તેમની લાગુ પડતી યુનિવર્સિટીઓને અનુદાન આપવા ભલામણ કરશે.

- (6) નવી યુનિવર્સિટીની સ્થાપના કરવા અથવા હયાત યુનિવર્સિટીના વિસ્તરણ સંબંધે સલાહ આપશે.
- (7) યુનિવર્સિટીઓએ તેમની અથવા સંલગ્ન શિક્ષણ વિભાગોની નાણાંકીય પરિસ્થિતિ તથા પરીક્ષા અને શિક્ષણ સંબંધિત માનાંકોની, નિયમોની માહિતી યુ.જી.સી.ને પૂરી પાડવી પડશે.
- (8) UGC ભારતમાં ઉચ્ચ શિક્ષણ સંબંધી નક્કી કરેલ કાર્યો અથવા ઉચ્ચ શિક્ષણને વધુ ઉચ્ચ બનાવવા સંબંધી યોગ્ય લાગતા હોય તેવા કાર્યો પછી તે આકસ્મિક હોય, કારણભૂત હોય કે સહાયકર્તા હોય તેવા કાર્યો હાથ ધરશે.
- (9) UGC એ અભ્યાસક્રમ વિકાસ સમિતિ (Curriculum Development Committee – CDC) ની રચના 1990 માં ગ્રંથાલય અને માહિતી વિજ્ઞાનના કોર્ષનો અભ્યાસક્રમમાં પુનઃ ગઠન માટે કરેલી છે. આ કમિટી આ કોર્ષમાં તેના શિક્ષણ અને તાલીમમાં બદલાવ લાવવા માટે ફેરફારો સૂચવે છે.
- (10) માહિતી સારી રીતે પૂરી પાડવા તથા બિબ્લીઓગ્રાફિક સહાય પૂરી પાડવા, શિક્ષકો અને સંશોધકોને તેમના ક્ષેત્રમાં માહિતી સેવાઓ પૂરી પાડવા માટે, UGC દ્વારા રાષ્ટ્રીય માહિતી કેન્દ્રોની સ્થાપના કરવામાં આવી છે. આવા કેન્દ્રોમાં

કેન્દ્રનું નામ	વિષય
નેશનલ સેન્ટર ફોર સાયન્સ ઇન્ફોર્મેશન – ઇન્ડિયન ઇન્સ્ટીટ્યુટ ઓફ સાયન્સ, બેંગ્લોર	ફિઝિકલ સેટેલાઈટ અને નેચરલ સાયન્સ
મહારાજા સયાજીરાવ યુનિવર્સિટી, બરોડા	સોશિયલ સાયન્સ એન્ડ હ્યુમિનીટીઝ
SNDT વિમેન્સ યુનિવર્સિટી, બોમ્બે	સોશિયલ સાયન્સ અને હ્યુમિનીટીઝ

- (11) ઇન્ફલિબનેટની સ્થાપના : યુજીસી એ ઇન્ફોર્મેશન એન્ડ લાયબ્રેરી નેટવર્ક (INFLIBNET) ની ગાંધીનગર ખાતે મુખ્ય મથક સાથે સ્થાપના કરી. આ સંસ્થાનો મુખ્ય ઉદ્દેશ્ય ઉચ્ચ શિક્ષણ ક્ષેત્રે કાર્યરત સંસ્થાઓ, કોલેજો, યુનિવર્સિટીઓ અને આંતરરાષ્ટ્રીય સંગઠનો જેવા કે CSIR, ICMR, ICSSR, ICR, DOE વગેરેની લાયબ્રેરી અને માહિતી કેન્દ્રોનું રાષ્ટ્રીય નેટવર્ક બનાવવું એ છે. આ સંસ્થા વિદ્યાર્થીઓને શિક્ષણ, વિદ્વાનો અને સંશોધકોને વિવિધ પ્રકારની માહિતી સેવાઓ પ્રલેખન સેવાઓ આપે છે. જેવી કે (A) કેટલોગ આધારિત સેવાઓ (B) ડેટાબેઝ સેવાઓ (C) ડોક્યુમેન્ટ ડિલીવરી સેવાઓ (D) સંગ્રહનો વિકાસ (E) કોમ્યુનિકેશન આધારિત સેવાઓ
- (12) વિશ્વવિદ્યાલય ગ્રંથાલયોનું આધુનિકરણ (Modernization of Univeristy Libraries) ટેકનોલોજીના આ યુગમાં ગ્રંથાલયોને તેમની સેવાઓ કમ્પ્યુટરાઈઝ કરવાની ફરજ પડેલ છે. જેથી ઉપભોક્તાને ઝડપથી સેવા આપી શકાય. યુજીસીએ કેન્દ્રીય યુનિવર્સિટીના ગ્રંથાલયો કે જે સ્વતંત્રતા પહેલા સ્થાપવામાં આવ્યા હોય તેમને 1994–1995 અને 1995–1996 ના નાણાંકીય વર્ષમાં 50 લાખ રૂપિયા ગ્રંથાલય સેવાઓને અદ્યતન કરવા માટે આપેલ છે. આ સહાય નીચે જણાવેલ ખર્ચોના ઉપયોગ માટે આપવામાં આવે છે.
- (1) કમ્પ્યુટર સિસ્ટમ, મોનિટર, પ્રિન્ટર્સ, ટર્મિનલ, સોફ્ટવેર વગેરે ખરીદવા માટે
  - (2) કમ્પ્યુટર ફર્નિચર, ઇલેક્ટ્રિક ફીટીંગ્સ અને AC ખરીદી માટે
  - (3) મોડેલ, ટેલીફોન લાઈન અને નજીકના કોમ્યુનિકેશન સાથે જોડાણ માટે
  - (4) માહિતી વિજ્ઞાનિકોની નિમણુંક માટે

- (5) ડેટા એન્ટ્રી વર્ક માટે
  - (6) પુસ્તકો, જર્નલ્સ, ઓડિયો વિડિયો અલ વસ્તુઓની ખરીદી માટે
  - (7) ડેટા એન્ટ્રી કન્વર્ઝન (પરિવર્તન) માટે
  - (8) સ્ટાફ તાલીમ માટે
  - (9) વિવિધ પરચુરણ ખર્ચ માટે
- (13) UGC દ્વારા રાષ્ટ્રીય સમીક્ષા સમિતિની રચના કરે છે જે સમિતિનો હેતુ યુનિવર્સિટીઓને આપવામાં આવેલ ગ્રાન્ટનો ઉપયોગ તપાસવા, લાયબ્રેરીઓના રિપોર્ટ તૈયાર કરવા, અન્ય યુનિવર્સિટીઓ અને કોલેજોના સરળ સંચાલન માટે માર્ગદર્શક નિયમો બનાવવા છે.
- (14) UGC દ્વારા National Eligibility Test (NET) તથા National testing Agency (NTA) તરીકે કામ કરી ઘણી પરીક્ષા લેવામાં આવે છે.

ઉપરોક્ત કાર્યોના અમલીકરણયુગમાં યુજીસી ભારતમાં ઉચ્ચ શિક્ષણ સંબંધી કાર્યક્રમ અને નીતિઓ ઘડી કાઢે છે. યુજીસીએ કેન્દ્રશાસિત 42 યુનિવર્સિટીઓ, 130 રિઝર્વ યુનિવર્સિટીઓ તથા દિલ્લી યુનિવર્સિટી સંલગ્ન 70 કોલેજો અને બનારસ હિન્દુ યુનિવર્સિટી સંલગ્ન 4 કોલેજોનો નિભાવ ખર્ચ અનુદાન સ્વરૂપે આપે છે. આ ઉપરાંત રાજ્ય કક્ષાની 280 યુનિવર્સિટીઓ અને તેને સંલગ્ન રાજ્ય સરકાર દ્વારા અનુદાનિત 13478 કોલેજોસ વિકાસ ગ્રાન્ટ તથા વિશિષ્ટ હેતુઓ માટે વિશિષ્ટ પ્રકારની ગ્રાન્ટ આપે છે. આમ દરેક ક્ષેત્રમાં UGCનું મહત્વનું યોગદાન રહે છે.

13.4 શૈક્ષણિક ગ્રંથાલય (Academic Library)

પ્રાચીનકાળથી જ વ્યક્તિ વિભિન્ન ક્ષેત્રોના કોઈને કોઈ વિષયમાં નવું – નવું જાણવા માટે પ્રયત્નશીલ રહે છે. શિક્ષણના ક્ષેત્રમાં વિકાસ થવાના કારણે શૈક્ષણિક ગ્રંથાલયોની સ્થાપના કરવામાં આવી. જેમાં વિદ્યાર્થીઓને ઔપચારિક શિક્ષણ, અધ્યયન તથા સંશોધન કાર્ય શરૂ કરવામાં આવ્યું. આવા ગ્રંથાલયોનો ઉદ્દેશ પોતાની મૂળ શિક્ષણ સંસ્થાના શિક્ષણ અભ્યાસક્રમને પૂર્ણ કરવામાં સહયોગ કરવાનું છે. આ ગ્રંથાલયોનું સ્વરૂપ, સંગ્રહ, કાર્ય અને સેવાઓ તેની માતૃસંસ્થા પર નિર્ભય હોય છે. આવા ગ્રંથાલયો દ્વારા વિદ્યાર્થીઓમાં બૌદ્ધિક, નૈતિક, ધાર્મિક અને સાંસ્કૃતિક મૂલ્યો ઉત્પન્ન કરી તેને નીતિ, શાસન અને વ્યવહારની સાથે જીવનનિર્વાહનું શિક્ષણ પણ આપે છે. આવા ગ્રંથાલયો દ્વારા સંશોધન માટે આવા ગ્રંથાલયો દ્વારા સંશોધન માટે ઈચ્છિત સામગ્રી અને સાધનો ઉપલબ્ધ કરાવવી વૈજ્ઞાનિકો, વિદ્વાનો અને ટેકનોકેટનો પોતાના સંશોધનકાર્યમાં મદદરૂપ થાય છે.

13.5 શૈક્ષણિક ગ્રંથાલયના વિકાસ માટે રચાયેલ વિવિધ સમિતિઓ અને આયોગોની ભૂમિકા / ભલામણો (Role / Recommendations of Various Committees and Commissions Designed for the Development of the Academic Library)

ગ્રંથાલય દ્વારા વિદ્યાર્થી દરેક વિષયની જાણકારી મેળવી શકે છે. સંશોધન માટે હવે તેને યાત્રાઓ કરવી પડતી નથી. આ માટે ગ્રંથાલયોનો વિકાસ પણ ધીમી ગતિ થયા કરે. તે માટે ગ્રંથાલયોના નવીનીકરણ અને વિકાસ માટે વિવિધ સમિતિઓ અને આયોગોએ શિક્ષણ તથા ગ્રંથાલયોના વિકાસ માટે ખૂબ પ્રયત્નો કર્યા. આ આયોગોએ પોતાની ભૂમિકામાં ગ્રંથાલયોની ભૂમિકા નિશ્ચિત કરી. જેનાથી સમયાંતરે ગ્રંથાલયોનો વિકાસ થતો રહ્યો. આ આયોગોએ ગ્રંથાલયોને શિક્ષણનું એક જરૂરી ઉપકરણ અને સાધન માન્યું છે. તથા શૈક્ષણિક જરૂરિયાત સ્વીકારી છે.

બ્રિટિશ ભારતમાં આ સંબંધિત કેટલાય આયોગોની રચના કરવામાં આવી. પરંતુ તેમની ભલામણો પ્રમાણે શિક્ષણ અને ગ્રંથાલયોનો વિકાસ ન થઈ શક્યો. આ સાથે સાથે શિક્ષણ અને

ગ્રંથાલયો સંબંધિત અનેક સમસ્યાઓ, પ્રશ્નો અને ભ્રમણાઓ ઊભી થઈ. આ સમસ્યાઓના હલ માટે ઘણી સમિતિઓ અને આયોગોની રચના કરવામાં આવી.

13.5.1 સ્વતંત્રતા પહેલાં સ્થાપાયેલ સમિતિઓ અને પંચો :

અંગ્રેજ શાસનકાળ દરમિયાન શિક્ષણમાં સુધારો અને ગ્રંથાલયોની સ્થાપના સંબંધિત જે પંચો અને સમિતિઓની રચના કરવામાં આવી તે નીચે મુજબ સમજાવી શકાય :

- (1) ભારતીય શિક્ષણ પંચ (હન્ટર કમિશન, 1882) : સર વિલિયમ હન્ટરની અધ્યક્ષતામાં, 1882 માં હન્ટર કમિશનની રચના કરવામાં આવી. આ કમિશનનો મુખ્ય ઉદ્દેશ ભારતીય શિક્ષણ અને શૈક્ષણિક ગ્રંથાલયોના સ્તરની સમીક્ષા કરવાનો તથા વુડના ખરીતામાં નિર્ધારિત નીતિને વધુ પ્રભાવશાળી ઢંગથી કાર્યાન્વિત કરવા માટેના ઉપાયો શોધવાનો હતો. આ કમિશને મહાવિદ્યાલયોને સહાયક અનુદાન દેવાના વખતે શિક્ષકોની સંખ્યા, તેનો ખર્ચ, તેની કાર્યક્ષમતા વગેરેને કેન્દ્રમાં રાખીને તેની ભલામણો રજૂ કરી.
- (2) ભારતીય વિશ્વવિદ્યાલય પંચ, 1902 : લોર્ડ કર્ઝન દ્વારા વર્ષ 1899 માં ભારતીય શિક્ષણનું સર્વેક્ષણ કરાવી જણાવ્યું કે આદર્શ વિશ્વવિદ્યાલયના બે પક્ષો હોવાં જોઈએ. જેમાં એકપક્ષે તેના જ્ઞાનનો પ્રસાર અને વિદ્યાના પ્રોત્સાહનનું કામ તથા બીજાં પક્ષે ચરિત્રના નિર્માણનું કામ કરવામાં આવે તેમ જણાવ્યું. લોર્ડ કર્ઝને 27 જાન્યુઆરી, 1902 માં થોમસ ટેલેની અધ્યક્ષતામાં ભારતીય વિશ્વવિદ્યાલય પંચની સ્થાપના કરી. આ પંચ દ્વારા નીચેની ભલામણો રજૂ કરવામાં આવી.
  - દરેક ઉચ્ચસ્તરીય શૈક્ષણિક સંસ્થાઓમાં ગ્રંથાલય હોવું જરૂરી છે.
  - મહાવિદ્યાલય અને વિશ્વવિદ્યાલય ગ્રંથાલયોના સંદર્ભમાં અધ્યયન પાઠ્ય સામગ્રીની સાથે – સાથે સારા સંદર્ભગ્રંથોનું પણ સંકલન હોવું જરૂરી છે.
- (3) કલકત્તા વિશ્વવિદ્યાલય પંચ (સેડલર કમિશન), 1917 : સરકાર દ્વારા વિશ્વવિદ્યાલય સફળ રીતે સ્નાતકોત્તર શિક્ષણ કાર્ય કરે છે કે નહીં, તેની સ્થિતિ જાણવા માટે 14, સપ્ટેમ્બર 1917 ના રોજ ડૉ. માઈકલ સેડલરની અધ્યક્ષતામાં કલકત્તા વિશ્વવિદ્યાલય પંચની સ્થાપના કરી. આ પંચનું કાર્યક્ષેત્રમાં કલકત્તા વિશ્વવિદ્યાલયની સ્થિતિ અને જરૂરિયાતોને તપાસવી અને તેના દ્વારા ઉપસ્થિત થતી સમસ્યાઓ પર પોતાનો રચનાત્મક અભિપ્રાય આપવો. આ કમિશન દ્વારા કલકત્તા વિશ્વ વિદ્યાલયની સમસ્યાઓનો અભ્યાસ કર્યા પછી મુખ્ય વિશ્વ વિદ્યાલયની શિક્ષણ સંબંધી કાર્યો, શિક્ષકનો નિયુક્તિ, વિભાગોની સ્થાપના, અભ્યાસક્રમમાં સુધારો, આંતરીય શાસન, પરીક્ષા, ડીગ્રી વિતરણ સંબંધિત પોતાના અભિપ્રાયો આપ્યાં. જે વિશ્વવિદ્યાલયોને માત્ર ડીગ્રી આપવાના કાર્યોથી અલગ હતુ. આ કમિશન દ્વારા જણાવવામાં આવ્યું કે ગ્રંથાલય અને ગ્રંથપાલને વિશ્વવિદ્યાલયના સર્વોચ્ચ શૈક્ષણિક સંસ્થાઓમાં મુખ્ય સ્થાન આપવું જોઈએ તેમજ તેના નિરંતર વિકાસ માટે ઠોસ પગલાં લેવા જોઈએ.

13.5.2 સ્વતંત્રતા બાદ સ્થાપેલ સમિતિઓ અને પંચો :

સ્વતંત્રતા પછી ભારતમાં શિક્ષણની સમગ્ર સ્તરીય વ્યવસ્થા માટે જે પંચો તથા સમિતિઓની રચના કરવામાં આવી તે નીચે મુજબ છે :

- (1) વિશ્વવિદ્યાલય શિક્ષણ પંચ (1948–1949) : આ પંચ દ્વારા વિશ્વ વિદ્યાલય અનુદાન આયોગ (UGC) ની સ્થાપના, તથા ગ્રંથાલયોની સ્થાપના સંદર્ભમાં ઘણી ભલામણો કરી જે ભલામણ મુજબ માનસિક અને વૈજ્ઞાનિક બંને પ્રકારના ઉચ્ચ અભ્યાસ માટે વિશ્વ વિદ્યાલયોમાં ગ્રંથાલય એક જરૂરી ઘટક છે માટે દર વર્ષે સંસ્થાના સંપૂર્ણ બજેટના સવા છ ટકા પૈસા તથા ચાલીસ રૂપિયા પ્રતિ વિદ્યાર્થીના હિસાબથી અનુદાન પ્રાપ્ત થવું જોઈએ.

આ ઉપરાંત ગ્રંથો, પત્રિકાઓ, હસ્તલિખિત ગ્રંથો માટે પણ બજેટમાં જોગવાઈ હોવી જોઈએ. દરેક વિશ્વવિદ્યાલય ગ્રંથાલયોમાં મુક્ત પ્રજ્ઞાલી (Open Access) ની વ્યવસ્થા કરવી જોઈએ. ગ્રંથાલયોના મહત્તમ ઉપયોગ માટે દરરોજ 12 કલાક સુધી ખુલ્લું રાખવું. ઉપભોક્તા શિક્ષણ, ઉપલબ્ધ સાહિત્યની વ્યવસ્થિત સૂચિ, કર્મચારી ગણ વગેરે ઘણી ભલામણો કરવામાં આવી. આ પંચે પોતાના અહેવાલમાં જણાવ્યું કે ગ્રંથાલય એ શિક્ષણ અને સંશોધનની દૃષ્ટિએ વિશ્વવિદ્યાલયનું હૃદય છે. અને તેને હંમેશા સ્વસ્થ, સાર્થક, સક્ષમ રાખવા માટે તેનું સંચાલન વ્યવસ્થિત રીતે થવું જોઈએ. એટલે કે ગ્રંથાલય દરેક વાચકની ઈચ્છા પૂર્ણ કરે તેવું હોવું જોઈએ.

(2) **માધ્યમિક શિક્ષણ પંચ (1952–1953) (મુદલિયાર કમિશન) :** સરકાર દ્વારા 23 સપ્ટેમ્બર, 1952 ના રોજ ડૉ. લક્ષ્મણસ્વામી મુદલિયારની અધ્યક્ષતામાં માધ્યમિક શિક્ષણ પંચની રચના કરી. પ્રશ્નાવલિ તથા મુલાકાતોની મદદથી માધ્યમિક શિક્ષણના વિવિધ પાસાઓનો અભ્યાસ કરીને આ પંચે 29 ઓગષ્ટ, 1953 માં 240 પાનાનો પોતાનો એક અહેવાલ ભલામણો સહિત પ્રસ્તુત કર્યો. જેમાં માધ્યમિક શિક્ષણના પુનઃ ગઠન, બહુહેતુક વિદ્યાલયોની સ્થાપના, વિકલાંગો માટે શિક્ષણ, કૃષિ શિક્ષણ, આવાસીય શિક્ષણ, તકનીકી શિક્ષણ, પાઠ્યક્રમ સંશોધન, શિક્ષણનું માધ્યમ, પાઠ્યપુસ્તકો, પાઠ્યેત્તર શિક્ષણ, સ્વાસ્થ્ય શિક્ષણ, ધાર્મિક અને નૈતિક શિક્ષણ, સંગઠન અને પ્રશાસન, અધ્યાપકો વગેરે વિષયોનો ઉલ્લેખ કરવામાં આવ્યો હતો. તેની સાથે પ્રત્યેક માધ્યમિક શાળાઓમાં ગ્રંથાલય તથા પ્રશિક્ષિત ગ્રંથપાલની નિયુક્તિ જેવી ભલામણો પણ કરવામાં આવી.

(3) **યુ.જી.સી. ગ્રંથાલય સમિતિ, 1957 :** ભારત સરકાર દ્વારા ડૉ. રાધા ક્રિશ્નનની અધ્યક્ષતામાં વિશ્વવિદ્યાલય શિક્ષણ પંચની સ્થાપના કરવામાં આવી. ભારત સરકાર દ્વારા રાધાકૃષ્ણન પંચની ભલામણ મુજબ ઈ.સ. 1953 માં યુનિવર્સિટી અનુદાન આયોગની નિયુક્તિ કરી અને ઈ.સ. 1956 માં સંસદમાં એક ખરડો પસાર કરી તેને એક વૈધાનિક સ્વરૂપ આપવામાં આવ્યું. તથા ડૉ. સી.ડી.દેશમુખને તેના અધ્યક્ષ તરીકે નિયુક્ત કરવામાં આવ્યાં. યુનિવર્સિટી અને કોલેજ ગ્રંથાલયોના વ્યાપક અભ્યાસ માટે તેના સુધારા અને વિકાસ માટે પરામર્શ કરવા માટે ઈ.સ. 1957 માં ડૉ. રંગનાથનની અધ્યક્ષતામાં એક ગ્રંથાલય સમિતિની રચના કરવામાં આવી. આ સમિતિએ દેશના વિભિન્ન યુનિવર્સિટી ગ્રંથાલયોનું નિરીક્ષણ અને અવલોકન કર્યું. સમિતિએ ગ્રંથાલયો માટે જરૂરી નાણાકીય વ્યવસ્થાનો ભાર ક્રમશઃ 4/5 અને 1/5 ના પ્રમાણથી UGC અને પ્રાદેશિક શાસનને ઉઠાવવા પર ભાર મૂક્યો. તેમાં ગ્રંથાલયોના અનુદાનો ખર્ચ પ્રત્યેક વિદ્યાર્થી દર 15 રૂપિયા અને પ્રત્યેક શિક્ષક દર 100 રૂપિયાના હિસાબથી તથા નવા યુનિવર્સિટી ગ્રંથાલયો માટે UGC દ્વારા ત્રણ લાખ રૂપિયાનું અનુદાન દેવા પર ભાર મૂકવામાં આવ્યો. આ સમિતિએ વિદેશી પુસ્તકો અને સંશોધન પત્રિકાઓ સુગમતાથી ઉપલબ્ધ કરવા માટે ગ્રંથ અનુદાનો અડધો ભાગ વિદેશી ચલણ કે કૂપનના સ્વરૂપમાં આપવા માટે ભલામણ કરી. આ સમિતિ દ્વારા સમૃદ્ધ ગ્રંથ સંગ્રહ કે જે કાયમી ઉપયોગી હોય, ઉપયોગ વગરના પુસ્તકોનો નિકાલ તથા મુક્ત પ્રવેશની ઉપયોગિતાને ધ્યાને રાખી એક હજાર પુસ્તકો પર ઓછામાં ઓછું એક પુસ્તક ગુમ/ ખોવાઈ જવાની વાતને સ્વભાવિક અને શક્યતાદર્શી ગણાવી. આ સમિતિ દ્વારા ગ્રંથાલય વિજ્ઞાનના શિક્ષણ, ગ્રંથાલય ભવન, ગ્રંથાલય માટે ચોક્કસ માનકો, વગેરે માટે પણ નિષ્ણાતોની કમિટી બનાવવાની ભલામણ કરવામાં આવી.

(4) **શિક્ષણ આયોગ (1964 –1966) (કોઠારી કમિશન) :** ઈ.સ. 1964 માં ડૉ. કોઠારીની અધ્યક્ષતામાં ભારત સરકારે શિક્ષણ આયોગની રચના કરી. આ આયોગે ભલામણ તરીકે વિશ્વવિદ્યાલય, મહાવિદ્યાલય અથવા વિભાગોની સ્થાપના ત્યાં સુધી ન થવી જોઈએ જ્યાં સુધી તેના ગ્રંથાલય સંબંધી જરૂરિયાતોને એટલે કે તેના માટે પ્રશિક્ષિત અને યોગ્ય

કર્મચારીઓ, પુસ્તકો, સામાયિકો, ભવન વગેરે જેવી મૂળભૂત જરૂરિયાતોની પૂર્તિની યોગ્ય વ્યવસ્થા ન થાય. ગ્રંથાલયોના આકાર મોટો ન હોય પરંતુ તેમાં રહેલી સામગ્રી વ્યવસ્થિત અને લાભદાયી હોવી જોઈએ. અને ઉપયોગકર્તાની દૈનિક જરૂરિયાતો પૂરી કરવી જોઈએ. તેવા ગ્રંથાલયો હોવાં જોઈએ. એટલે કે શિક્ષણના વિકાસ માટે એક સંપન્ન ગ્રંથાલય હોવું જોઈએ. તેવી ભલામણ આયોગ દ્વારા કરવામાં આવી.

- (5) કાર્લ એમ. વ્હાઈટનું સર્વેક્ષણ (1965) : ઈ.સ.1965 માં દિલ્લી યુનિવર્સિટી એ ફોર્ડ ફાઉન્ડેશન, અમેરિકાના અનુદાનથી પોતાના ગ્રંથાલયનું સર્વેક્ષણ કરવા તથા તેના વિકાસ માટે ઉપયોગી સૂચનો કરવા ડૉ. કાર્લ એમ.વ્હાઈટને અમેરિકાથી ગ્રંથાલયના કાર્યક્રમમાં તેમને આમંત્રિત કર્યાં. ત્યારબાદ તેમને દિલ્લી યુનિવર્સિટી ગ્રંથાલય સંબંધી ભલામણો કરી. તેમને ભલામણમાં જણાવ્યું કે વિશ્વવિદ્યાલયના અધિનિયમમાં ગ્રંથાલયના કાર્યોનું સ્પષ્ટિકરણ કરવામાં આવે. ગ્રંથપાલની વૈધાનિક અધિકારો તથા જવાબદારીઓ નક્કી કરવામાં આવે. તેમની ભલામણોમાં ગ્રંથપાલને વિશિષ્ટ જવાબદારી, પુસ્તક પસંદગી તેનો ઉપયોગ તથા સંરક્ષણ માટે પણ વ્યવસ્થા તથા ધન રાશી બાબતે વ્યવસ્થા કરવા માટે ગ્રંથાલયોના સંચાલન માટે માર્ગદર્શન હેતુ સ્પષ્ટ નીતિઓ નક્કી કરવી જોઈએ.

13.5.3 UGC દ્વારા રચાયેલ આયોગો અને સમિતિઓ :

ભારતમાં શૈક્ષણિક વ્યવસ્થાને પુનઃ સંગઠિત કરવા, ભલામણો કરવા, સરકારી યુનિવર્સિટી અનુદાન આયોગ જે એક મહત્વની સંસ્થા તરીકે નિમવામાં આવેલ. જેણે સરકારને સંવિધાનિક જવાબદારી યુનિવર્સિટી ગ્રંથાલયોની સુધારણામાં મહત્વની ભૂમિકા ભજવી. UGC દ્વારા રચાયેલ ગ્રંથાલય સંબંધિત આયોગો અને સમિતિઓ આ પ્રમાણે છે :

(1) ગ્રંથાલય સમિતિ (1957) :

UGC ના પ્રથમ અધ્યક્ષ ડૉ.સી.ડી.દેશમુખે જણાવ્યું કે વિદ્યાર્થીઓ યુનિવર્સિટીનું શરીર, શિક્ષકો આત્મા, અને ગ્રંથાલય હૃદયનું કામ કરે છે. UGC એ અસરકારક પગલા લેતાં યુનિવર્સિટીઓમાં ગ્રંથાલય સવલતો સુદૃઢ બનાવવા તથા ઉચ્ચ અભ્યાસની સંસ્થાઓનો વિકાસ થાય તે હેતુ માટે આયોગે પ્રારંભિક એક લાખ રૂપિયાનું દાન, કોલેજ તથા યુનિવર્સિટી ગ્રંથાલયોને આપ્યું. આ સાથે સાથે UGC એ 1957 માં ડૉ.એસ.આર. રંગનાથનની અધ્યક્ષતામાં ગ્રંથાલય સમિતિની સ્થાપના કરી. આ સમિતિમાં અન્ય સભ્યો તરીકે પ્રોફેસર એસ. બસિરુદ્દીન, કે.એસ. દિન્ડે, બી.એસ. કેશવન, અને એસ. પાર્થસાર હતાં. આ સમિતિ રંગનાથન સમિતિ તરીકે જાણીતી હતી. આ સમિતિએ તેના અભ્યાસના તારણો જણાવવા માટે એક ચર્ચા સભાનું 4-7 માર્ચ, 1959માં દિલ્લીમાં આયોજન કર્યું. જેના વિષય “Work Flow On Universities and College Libraries” હતાં. આ સમિતિએ તેના અભ્યાસમાં ગ્રંથાલય નાણા ભંડોળ, પુસ્તક ખરીદી, પુસ્તક અનુદાન, વાંચનભૂખ અને વાંચન રસ, આંતર ગ્રંથાલય લેવડ-દેવડ, નકલો કાઢવી (Zerex), સંદર્ભ સેવા, અનુલાય સેવા, માર્કોકોફિલ્મ, સંગ્રહ, મુક્ત પ્રવેશ, પુસ્તકો અને કમિક પ્રકાશનોની સંઘસૂચિઓ, ગ્રંથાલય ભવન, કર્મચારીઓ, રાયરચીલું વગેરે બાબતો આવરી લીધેલ હતી.

આ સમિતિના મત પ્રમાણે વિદ્યાર્થી દીઠ 15 Rs. અને સંશોધક /શિક્ષક દીઠ 200 Rs. ગ્રંથાલય ભંડોળ ફાળવવું જોઈએ. ગ્રંથાલય ભવનમાં શિક્ષણના માનકો, પરીક્ષા તથા સંશોધન વિષે એક અલગ સમિતિની નિમણુંક થવી જોઈએ. યુનિવર્સિટી એ ગ્રંથાલય વિજ્ઞાનના શિક્ષણ માટે પૂર્ણ સમયના અધ્યાપકોની નિમણુંક કરવી જોઈએ. ગ્રંથપાલો પાસે નક્કી કરેલ લાયકાતો હોવી જોઈએ. વધુમાં સમિતિના મત પ્રમાણે ગ્રંથાલય કર્મચારીઓના પગાર ધોરણો તથા દરજ્જો શિક્ષકો તથા સંશોધકોની સમકક્ષ હોવો જોઈએ. ગ્રંથાલય સમિતિની ઉપરની ભલામણોનો UGC એ સ્વીકાર કર્યો. કેટલીક સંસ્થાઓએ આ ભલામણો સ્વીકારી અને કેટલીક સંસ્થાઓ એ આ ભલામણોનો સ્વીકાર ન કર્યો.

(2) ગ્રંથાલય વિજ્ઞાનની સમીક્ષા સમિતિ (1961) (Review Committee on Library Science) :

UGC ની ભલામણ મુજબ 1961 માં ગ્રંથાલય વિજ્ઞાનની સમીક્ષા સમિતિની ડૉ. એસ.આર.રંગનાથનની અધ્યક્ષતામાં રચના કરવામાં આવી. આ સમિતિના અન્ય સભ્યોમાં

ડૉ. સી.પી. શુક્લા, કે.એ. ઈશાક, એસ.બસિરુદીન, પી.એન. કૌલા, બી.એસ. કેશવન, ડૉ. જે.એસ. શર્મા અને પ્રોફેસર એસ. દાસ ગુપ્તા હતા.તથા, મંત્રી તરીકે ડૉ. પી.જે.ફિલિપ હતાં.

આ સમિતિએ 1962 માં તેનો અહેવાલ આપ્યો તે અહેવાલ મુજબ,

- આ સમિતિએ ગ્રંથાલય અને માહિતી વિજ્ઞાનના વિવિધ સ્તરના દરેક અભ્યાસક્રમમાં વિદ્યાર્થીઓના પ્રવેશ માટેની લાયકાતના ધોરણો, પરીક્ષા સંચાલન માટેની માર્ગદર્શિકા તથા તેમાં ઉત્તીર્ણ થવાના ન્યૂનતમ માનકો (Standard) સૂચવ્યાં.
- ગ્રંથાલય શિક્ષણના ઉદ્દેશોનું વર્ણન, યુનિવર્સિટીમાં પ્રમાણપત્ર સ્તરના અભ્યાસક્રમો નહીં ચલવવાનો અનુરોધ કર્યો.
- સ્નાતક અને અનુસ્નાતક કક્ષાના અભ્યાસક્રમોની માર્ગદર્શિકા, માન્ય ગ્રંથાલયોમાં પ્રવેશ પહેલાંની છ માસની તાલીમ તથા સ્નાતક કક્ષાએ શિક્ષક-વિદ્યાર્થી નું પ્રમાણ 1 :10 અને અનુસ્નાતક કક્ષાએ 1 :5 હોવું જોઈએ તેવી ભલામણ કરી.
- સમિતિએ ગ્રંથાલય વિજ્ઞાન ભવન, ગ્રંથાલય વિજ્ઞાનના શિક્ષકો, ગ્રંથાલયના કર્મચારીઓ વગેરે માટે પણ ભલામણો કરી. આ સમીક્ષા સમિતિની તમામ ભલામણો UGC એ ગ્રંથાલય ભવન (Schools) માટે સ્વીકારી છે. આ સમિતિનો અહેવાલ Library Science In Indian Universities ના મથાળા હેઠળ UGC એ 1965 માં પ્રસિદ્ધ કર્યો.

(3) શિક્ષણ આયોગ (1964 –1966) (Education Commission) :

ભારત સરકારે જુલાઈ 1964 માં પ્રો.ડી.એસ. કોઠારીની અધ્યક્ષતામાં શિક્ષણ આયોગની રચના કરી. જેનો હેતુ ગ્રંથાલય અને શિક્ષણ વ્યવસ્થાના મૂલ્યાંકન માટેનો હતો. આ આયોગ કોઠારી આયોગ તરીકે ઓળખાયું. આ આયોગના અહેવાલ અનુસાર,

ગ્રંથાલયની અવગણના અથવા તેને ઓછું મહત્ત્વ આપવાથી થતું નુકશાન ભરપાઈ થઈ શકે નહીં. કોઈ નવી કોલેજ, યુનિવર્સિટી, ભવન વગેરે પૂરતા પ્રમાણમાં ગ્રંથાલયને પુસ્તકો પૂરો પાડ્યા સિવાય શરૂ થઈ શકે નહીં. વિદ્યાર્થીઓની સંખ્યા વધતાં, ગ્રંથાલય સેવાની જરૂરિયાત પણ ઉત્તરોત્તર વધે છે. કોઈપણ ક્ષેત્રના નવા વિકાસને ધ્યાનમાં રાખીને યુનિવર્સિટીના શિક્ષકો, વિદ્યાર્થીઓ અને સંશોધકોને પ્રલેખન, સૂચિકરણ તથા સારાંશ જેવી સેવાઓ પૂરી પાડવી જરૂરી બને છે. ગ્રંથાલય બધી જ રીતે એ પ્રમાણે હોવું જોઈએ કે ઉપભોક્તાને ગ્રંથાલયની મુલાકાત લેવા પ્રેરે, વાંચનક્ષમતામાં વધારો કરે અને સારી સેવા આપી શકે. આ આયોગની ભલામણ મુજબ યુનિવર્સિટી એ કુલ ભંડોળના પ્રતિ વર્ષ રૂપિયા 25 વિદ્યાર્થીદીઠ અને 300 રૂપિયા અધ્યાપક દીઠ અથવા 6.5 % થી 10 % ગ્રંથાલય માટે ખર્ચવાં જોઈએ. વધુમાં UGC એ શૈક્ષણિક ગ્રંથાલયો માટે અલગથી વિદેશી હૂંડિયામણની ફાળવણી કરવી જોઈએ.

(4) મેહરોત્રા સમિતિ (1983) (mehrotra committee) :

UGC એ 24 ડીસેમ્બર, 1983 માં પ્રો.આર.સી.મેહરોત્રાની અધ્યક્ષતા નીચે એક સ્મિતની રચના કરી. આ સમિતિનો હેતુ યુનિવર્સિટી અને કોલેજના પ્રધ્યાપકોના પગાર ધોરણો, તેમની સેવા / વ્યવસાયિક વિકાસ વિશે વિચારણા કરવાનો, ગ્રંથપાલ અને શારીરિક શિક્ષણ નિયામકોના પગાર સુધારણા કરવાનો હતો. જ્ઞાનના પ્રચાર, પ્રસારમાં ગ્રંથપાલનું મહત્ત્વ સમજાવતા મેહરોત્રા સમિતિએ ગ્રંથપાલોની ફરજો વિષે ચર્ચા કરી તથા ગ્રંથપાલોના પગાર ધોરણો વિશે ભલામણો કરી. ગ્રંથપાલોને આગળ વધવાની તક, લાયકાત, અનુકૂળ સગવડ, તેમને જ્ઞાનથી અઘતન રહેવા, નવી

ટેકનોલોજીની જાણ કરી, નવા સંશોધનો વગેરે વિશે ભલામણો કરી. આ સમિતિની ભલામણ મુજબ ગ્રંથપાલની ભરતી માટે M.Phil. અને Ph.D. ને ભરતી માટે અનિવાર્ય ગણેલ નથી. પરંતુ વ્યાખ્યાતાઓ, ગ્રંથપાલો, પ્રલેખન અધિકારીઓ, કોલેજના ગ્રંથપાલો માટે ગ્રંથાલય અને માહિતી વિજ્ઞાનની રાષ્ટ્રીય પાત્રતા કસોટી (NET) પસાર કરવી જરૂરી છે. સમિતિએ એવું સૂચવેલ છે કે ગ્રંથપાલોને ફરજ પરની રજાઓ આપવી જોઈએ. જેથી તેઓ ઉનાકું અભ્યાસક્રમ શાળા, કાર્યશાળાઓ, સેમિનારો વગેરેનો લાભ કાળ, આધુનિક વિકાસથી અવગત થાય તથા તેની સાથે જોડાઈ શકે.

ભારત સરકારે આ ભલામણોનો સ્વીકાર કરતા કોલેજો અને યુનિવર્સિટીઓના સુધારેલ પગારધોરણો અને લાયકાતના ધોરણોમાં સુધારણા તેમજ તેના અમલીકરણ અંગેના આદેશો ક્રમાંક F-1-21/87-U-1 તારીખ 22, જુલાઈ 1988 થી લાગુ પાડ્યા. આ આઠ આદેશોમાં ગ્રંથપાલોને સોંપાતી ફરજો, ગ્રંથપાલોના પગાર ધોરણો, કારકિર્દી વિકાસ, બઢતી, ભરતી, લાયકાત, નિરંતર શિક્ષણ અને કામગીરીનું મૂલ્યાંકન, બિન વિકેશન, નિવૃત્તિ વયમર્યાદા, વ્યવસાયિક નીતિમતાના ધોરણો ફરિયાદ તથા નિવારણ વિધિ વગેરે અંગે ભલામણો કરવામાં આવી. સરકારે 1 જાન્યુઆરી, 1986 થી લાગુ પડે તે રીતે ગ્રંથપાલોની વિવિધ જગ્યાઓની ભરતી માટે ન્યૂનતમ લાયકાતો અને પગાર ધોરણો વિશેનો આદેશ 20, ફેબ્રુઆરી 1990 ના રોજ કર્યો. ત્યારથી યુનિવર્સિટીઓ અને કોલેજોએ ગ્રંથપાલ, નાયક ગ્રંથપાલ, મદદનીશ ગ્રંથપાલ, પ્રલેખન અધિકારી, કોલેજ ગ્રંથપાલોની જગ્યાઓની ભરતી માટેની જાહેરાતમાં આ સુધારેલ પગારધોરણો અને સુધારેલ લાયકાતો આપવાનું શરુ કર્યું.

(5) યુનિવર્સિટીઓ / ગ્રંથાલયો માટે રાષ્ટ્રીય નેટવર્ક પદ્ધતિની સમિતિ (1988) (Committee on National Network System for Universities / Libraries) :

સાતમી પંચવર્ષીય યોજના (1985-1990 માં ડો. એમ. સેશાગીરી ઈલેક્ટ્રોનિક્સ ડીપાર્ટમેન્ટના અધિક સચિવના અધ્યક્ષ પદ નીચે એક કાર્યશીલ સમૂહ (Working Group) બનાવેલ. જેનો હેતુ ગ્રંથાલય સેવા અને માહિતી વિદ્યાનું આધુનિકરણ યુગ કરવાનું હતું. આ Working Group એ સૂચવ્યું કે ઈ.સ. 2020 સુધીમાં ભારતના બધા જ વિશિષ્ટ ગ્રંથાલયોનું કોમ્પ્યુટર નેટવર્કનું આંતર જોડાણ થવું જોઈએ. યુ.જી.સી.એ 1988 માં પ્રો. યશપાલના વડપણ નીચે રાષ્ટ્રીય નેટવર્ક પદ્ધતિ સમિતિની રચના કરી. જેણે ગ્રંથાલય અને માહિતી કેન્દ્રો કે જે યુનિવર્સિટીઓ, Deemed યુનિવર્સિટીઓ, અગત્યની રાષ્ટ્રીય સંસ્થાઓ, યુ.જી.સી.ના, માહિતી કેન્દ્રો, સંશોધન અને વિકાસ સંસ્થાઓ અને કોલેજોમાં આવેલા છે. તેમનું નેટવર્કિંગ કરવાનું સૂચવેલ છે. આ સમિતિનો મુખ્ય ઉદ્દેશ વર્તમાન સંશોધનોનો વહેંચણી દ્વારા મહત્તમ ઉપયોગ, એકથી વધુ નકલનું પુનરાવર્તન અટકાવી સાહિત્યની વિશાળ શ્રેણીઓ ઉપલબ્ધતા માટે ઉપલબ્ધ કરાવવાનો હતો. 24 ડિસેમ્બર, 1988 ના રોજ પહેલી વાર મળેલ મીટીંગમાં ત્રણ મહિનાની અંદર INFLIBNET ની રચના માટેનો પ્રોજેક્ટ રીપોર્ટ બનાવવાનું નક્કી કરવામાં આવ્યું. આ વર્કિંગ નેટવર્કના સભ્યોમાં વિષય નિષ્ણાતો, કેટલાંક સંગઠનોના પ્રતિનિધિઓ, ગ્રંથાલયો, માહિતી કેન્દ્રો, કોમ્પ્યુટર અને સંચાર માધ્યમો વગેરે હતા. તેઓએ પોતાનું કામ 2 જૂન, 1988 થી શરુ કરી. 31 ઓગષ્ટ, 1988 દરમ્યાન પૂરું કર્યું. આ કાર્યકારી જૂથે નીચે મુજબના નીતિ વિષયક પ્રલેખોનું અવલોકન કર્યું.

- વૈજ્ઞાનિક નીતિ વિષયક ઠરાવ અને ટેકનોલોજીનું નીતિવિષયક નિવેદન
- રાષ્ટ્રીય શિક્ષણ નીતિ
- ગ્રંથાલય અને માહિતી વિજ્ઞાનની સૂચિત રાષ્ટ્રીય નીતિ

આ સમિતિએ ગ્રંથાલય અને માહિતી વિજ્ઞાનના આધુનિક કેન્દ્રો અને તેના વિકાસ માટેના આધુનિક કાર્યક્રમો જેવાં કે NISSAT, NIC, DESINET, ERNET, CALIBNET, DELNET, CSRNET વગેરે માટેના પ્રયત્નો કર્યા. આ કાર્યકારી જૂથે ખૂબ જ ઊંડાણપૂર્વક અન્ય વિગતો

આવરી લીધી. જેવી કે, Output અને સેવાઓ, INFLIBNET સંસ્થા, માહિતીનું માનકીકરણ, સોફ્ટવેર, કોમ્પ્યુટર હાર્ડવેર, તકનીકી વિશેષજ્ઞતા, માનવશક્તિ, તાલીમની જરૂરીયાત, સંચાલનની ગોઠવણ, ગોઠવણીનો અમલ, સૂચિતાર્થ ખર્ચ વગેરે.

**(6) ગ્રંથાલય અને માહિતી વિજ્ઞાનની અભ્યાસક્રમ સંવર્ધન સમિતિ (1990 –1993)
(Curriculum Development Committee on Library & Information Science) :**

સાતમી યોજનાના સમયગાળામાં યુ.જી.સી. એ અભ્યાસક્રમના પુનઃ ગઠન માટે 1986 માં ઘણા અભ્યાસક્રમ સંવર્ધન કેન્દ્રો શરૂ કર્યા, જે વર્તમાન પાઠ્યપુસ્તક મંડળોની સમીક્ષા અને તેને આધુનિક બનાવવા પરિવર્તન કરી નમૂનારૂપ બનાવવા માટે પ્રયત્નશીલ હતાં. 27 માર્ચ, 1989 ના રોજ અભ્યાસક્રમ સંવર્ધન કેન્દ્રોએ નમૂનારૂપ 20 વિદ્યાશાખાના અભ્યાસક્રમોની સુધારણા કરી એવા પ્રયત્નો કરવામાં આવ્યા હતા કે શિક્ષણનું સમાજ સાથે સાતત્ય જઠ્ઠવાય અને દરેક વિદ્યાશાખામાં આધુનિકરણ હોય. ઘણી યુનિવર્સિટીઓ અને કોલેજોએ આ નવા બનેલા અભ્યાસક્રમને અપનાવી લીધો હતો.

યુ.જી.સી.ની ગ્રંથાલય અને માહિતી વિજ્ઞાનની પેનલની ભલામણ મુજબ સપ્ટેમ્બર, 1990 માં અભ્યાસક્રમ સંવર્ધન સમિતિનું માહિતી અને ગ્રંથાલય વિજ્ઞાનના આધુનિકરણ માટે ગઠન કરવામાં આવ્યું. આ સમિતિના અધ્યક્ષપદે પ્રો. પી.એન. કૌલા સભ્યપદે, પ્રો. એસ.જી. મહાજન, પ્રો. કે.એ. આનંદ, ડૉ. પી.કે. મહાપાત્રા, ડૉ. આઈ.કે. રવિચંદ્રરાવ અધ્યક્ષ તથા પ્રોફેસર ગ્રંથાલય વિજ્ઞાન વિભાગ, અલીગઢ મુસ્લિમ યુનિવર્સિટી અને યુનિવર્સિટી અનુદાન આયોગના ડૉ. ઓ.પી. ગુપ્તા હતા.

અભ્યાસક્રમ સંવર્ધન સમિતિએ ગ્રંથાલય અને માહિતી વિજ્ઞાનના 69 વિભાગોને માહિતી મેળવવા માટે પ્રશ્નાવલી મોકલી આપેલ. મોકલેલ પ્રશ્નાવલીમાંથી 24 યુનિવર્સિટીઓએ આ પ્રશ્નાવલીનો પ્રતિભાવ આપ્યો. ડિસેમ્બર, 1990 અને જાન્યુઆરી, 1992 વચ્ચે પાંચ મીટીંગ યોજવામાં આવી. 12 ફેબ્રુઆરી, 1991 અને 19 માર્ચ, 1993 ના રોજ કાર્યશાળામાં વિવિધ સંસ્થાઓના ગ્રંથપાલો અને કેટલીક યુનિવર્સિટીઓના ગ્રંથાલય અને માહિતી વિજ્ઞાનના અધ્યાપકોએ ભાગ લીધેલ.

આ સમિતિએ સ્વતંત્ર ભારતમાં ગ્રંથાલય અને માહિતી વિજ્ઞાન શિક્ષણના વિકાસનું ઐતિહાસિક સર્વેક્ષણ કર્યું. અને તેના શિક્ષણની વર્તમાન સ્થિતિ સ્પષ્ટ કરી અને કેટલાંક સૂચનો પણ કર્યાં. પ્રવેશનીતિ, પ્રવેશ માટેની યોગ્યતા કસોટી, વિદ્યાર્થીઓની સંખ્યા, કાર્યાનુભવ, શિક્ષણ પદ્ધતિ અને માધ્યમ, અધ્યયન સાધનોનો ઉપયોગ, ગ્રંથાલય વ્યવસ્થા, કાર્યશાળા સહ માહિતી વિશ્લેષણની પ્રયોગશાળા, શિક્ષક અને બિન શિક્ષક કર્મચારીઓની સંખ્યા વગેરે ક્ષેત્રે સમિતિનું ખૂબ જ મહત્વનું યોગદાન રહ્યું. યુ.જી.સી. ની સમીક્ષા સમિતિ (1965) ની ભલામણો અને યુજીસીની ગ્રંથાલય અને માહિતી વિજ્ઞાનની પેનલ (1982) ની ભલામણ અનુસંધાને અભ્યાસક્રમ સંવર્ધન સમિતિ (CDC) એ દરેક યુનિવર્સિટીને અલગ ગ્રંથાલય અને માહિતી વિજ્ઞાન વિભાગને અલગ રાખવા અંગે જણાવ્યું અને વધુ અધ્યાપકોની ભરતી કરવા માટે જણાવ્યું. ઓછામાં ઓછી એક જગ્યા પ્રોફેસરની MLISc ના અભ્યાસ માટે પૂર્ણ સમયના શિક્ષકો અને ઓછામાં ઓછો એક રીડર, તથા અધ્યક્ષ પદની ભલામણ કરવામાં આવી.

ભારતમાં ગ્રંથાલય અને માહિતી વિજ્ઞાનનું સ્વરૂપ ધીરે- ધીરે બદલવા લાગ્યું. યુજીસીએ INFLIBNET (1991) ની શરૂઆત કરી. ઘણા શૈક્ષણિક અને વિશિષ્ટ ગ્રંથાલયોમાં આધુનિક માહિતી અને પ્રત્યાયન ટેકનોલોજીના ઉપયોગ દ્વારા ગ્રંથાલયની સેવાઓ અને કામગીરીને કોમ્પ્યુટરાઈઝ કરવામાં, CD – Rom અને અન્ય આંતરરાષ્ટ્રીય ડેટાબેઝ, પ્રતિનિર્માણ સેવાઓ, સૂક્ષ્મ કૃતિઓ, સ્થાનિક અને બહુસ્તરીય નેટવર્ક માટે કરવામાં આવ્યો. આ બધી જ બાબતોને લક્ષમાં રાખતા અભ્યાસક્રમમાં સુધારણા, ગ્રંથાલય અને માહિતી વિજ્ઞાનના અધ્યયન સાધનોના ઉપયોગ

માટે સક્ષમ કર્મચારીગણ વગેરે સારી સેવાઓ પૂરી પાડવા જરૂરી છે. અભ્યાસક્રમ સંવર્ધન સમિતિએ ગ્રંથાલય અને માહિતી વિજ્ઞાન વિભાગના વિકાસ માટે ભલામણ કરતાં જણાવ્યું કે ...

- મૂળભૂત સાધનસામગ્રી મેળવવા માટે રૂ.25 લાખનું અનુદાન આપવું.
- PC – AT અથવા PC – XT અને અનુકૂળ સોફ્ટવેર માટે રૂપિયા 1 લાખ
- યુનિવર્સિટીઓએ ગ્રંથાલય અને માહિતી વિજ્ઞાનના વિભાગને અન્ય વિભાગની જેમ ગણી સાધનસામગ્રી માટે અનુદાન આપવું જોઈએ.

(7) રસ્તોગી સમિતિ (1997 –1998) (Rastogi Committee) :

યુજીસી એ યુનિવર્સિટીઓ અને કોલેજોના શૈક્ષણિક કર્મચારીઓના પગાર ધોરણમાં સુધારા અને કારકિર્દી ઉન્નતિ વિશે વિચારણા કરવા પ્રો. આર.પી. રસ્તોગીના અધ્યક્ષ નીચે 1997 માં એક સમિતીની નિયુક્તિ કરી. આ સમિતિની ભલામણોને લક્ષમાં લઈ માનવ સંશોધન વિકાસ મંત્રાલયે ક્રમાંક 22197 –U –1 27 જુલાઈ, 1998 થી શિક્ષકો, ગ્રંથપાલો અને શારીરિક શિક્ષણના શિક્ષકોના પગાર ધોરણમાં સુધારો કર્યો છે. આ મંત્રાલયે પછીથી સ્પષ્ટીકરણ કરતો પત્ર ક્રમાંક 1–22197–U–1 તારીખ 24 માર્ચ, 1999 માં ગ્રંથાલય અને શિક્ષકોના પગારમાં સમાનતા લાવવા સાથે તેની કારકિર્દી ઉન્નતિ, પુનઃ રોજગાર અથવા નોકરીમાં વધારો અને પગાર ધોરણ વગેરે અંગે ઠરાવ બહાર પાડ્યાં. આ વિષયતા અને ભેદ નીચે જણાવેલ છે.

- **સમાનતા (Parity) :** નાયબ ગ્રંથપાલ અને મદદનીશ ગ્રંથપાલને વહીવટી કર્મચારીગણ નાયબ અને મદદનીશ કુલ સચિવ સમક્ષ ગણવા.
- **કારકિર્દી ઉન્નતિ યોજના (Carrer Advacement Scheme) :** મેહરોત્રા સમિતિ અનુસાર મદદનીશ ગ્રંથપાલ તેના ધોરણ રૂ.2200–4000 તેની સેવાના આઠ વર્ષ પછી 3000–5000 ના સિનિયર સ્કેલ માટે યોગ્ય ગણાય . જ્યારે મદદનીશ ગ્રંથપાલ તરીકે તેની સેવાના 16 વર્ષ પછી મળી શકે. જો નોકરીયાત પીએચ.ડી. હોય તો સમયગાળો ઘટાડીને સિનિયર Scale માટે છ વર્ષનો અને સિલેક્શન ગ્રેડ માટે 13 વર્ષનો કર્યો. જેઓ પીએચ.ડી. /એમ.ફિલ. ની પદવી ધરાવતા હોય તો વધારાનો ઈજાફો આપવો. આ યોજના માત્ર શિક્ષકોને જ લાગુ પડે છે. માનવ સંશોધન વિકાસ મંત્રાલયે તેના પુત્ર 24 માર્ચ, 1999 થી ગ્રંથપાલ હોય તો આ જોગવાઈને રદ કરેલ છે.
- **નિવૃત્તિ વય (Age of Superamution) :** યુનિવર્સિટી ગ્રંથપાલો અને શિક્ષકોની નિવૃત્તિ વય મર્યાદા 62 વર્ષે કરાઈ પણ નાયબ અને મદદનીશ ગ્રંથપાલ માટે નકારવામાં આવી.
- **પુનઃ નોકરી અને વિસ્તાર (Re–employment and Extension) :** આ યોજનામાં શિક્ષકોને 62 વર્ષની નિવૃત્તિ વયમર્યાદા પછી પુનઃ નોકરીમાં રાખી શકાય. પરંતુ નાયબ અને મદદનીશ ગ્રંથપાલોને નહીં.
- **નાયબ ગ્રંથપાલોના પગાર નિર્ધારણ (Pay Fixation for Deputy Librarians) :** નાયબ ગ્રંથપાલોના પગાર ધોરણ રીડર સમકક્ષ મૂક્યાં. પરંતુ સેવાના પાંચ વર્ષ પૂરાં થયાં બાદ 14,940 /– માં પગાર નિર્ધારણનો લાભ નકારવામાં આવ્યો.
- **સીધી ભરતી માટે કાર્યનો અનુભવ (Work Experience for Direct Recruitment) :** યુનિવર્સિટી ગ્રંથપાલની સીધી ભરતીમાં કાર્યાનુભવમાં વિસંગતતા જણાય છે. યુનિવર્સિટી પ્રોફેસરની જગ્યાની સીધી ભરતીમાં રીડર સાથે દસ વર્ષનો કાર્યાનુભવ ઈષ્ટ ગણાય છે. વસ્તુ સ્થિતિ જોતાં યુનિવર્સિટી ગ્રંથપાલની સીધી ભરતીના કિસ્સામાં નાયબ ગ્રંથપાલના કાર્યાનુભવમાં વધારો કરીને 13 વર્ષનો કરવામાં આવ્યો.

યુનિવર્સિટી ગ્રંથપાલોએ તેમને બધી જ બાબતોમાં શિક્ષકોની સમકક્ષ ગણી વિસંગતાઓ દૂર કરવા યુનિવર્સિટી ઓપનમાં તથા મંત્રાલયમાં તેમના કેસની રજૂઆત કરી છે. પરંતુ હજી કોઈ નિર્ણય લેવામાં આવ્યો નથી અને ગ્રંથપાલો આ પ્રક્રિયા માટે આશાવાદી છે.

(8) અભ્યાસક્રમ સંવર્ધન સમિતિ (1997–2001) (Curriculum Development Committee) :

UGC એ દરેક વિદ્યાશાખામાં વિષય પેનલ સ્થાપિત કરેલ છે જે પત્ર નંબર F –2–13197 તારીખ –2 (1997), Aprilથી સમાવિષ્ટ છે. જેમાં ગ્રંથાલય અને માહિતી વિજ્ઞાનનો પણ સમાવેશ છે. આ પેનલ અભ્યાસક્રમ સુધારણા માટે હતી. જેના અધ્યક્ષ પ્રોફેસર સી.આર. કરસિદપ્પા હતાં. લાયબ્રેરી એન્ડ ઈન્ફોર્મેશન સાયન્સના પેનલની પહેલી મિટિંગ કર્ણાટક યુનિવર્સિટી, ધારવાડમાં 10 થી 21 માર્ચ 1998 માં મળી. જે બધા વિદ્યાશાખાના Conveners ની UGC ના અધ્યક્ષ ડૉ. હારી ગૌતર સાથે 24 જુલાઈ, 1997 માં મળ્યા પછી મળી હતી. લાયબ્રેરી એન્ડ ઈન્ફોર્મેશન સાયન્સ માટેનો નમૂનારૂપ અભ્યાસક્રમ અને પ્રગતિ વિષે ઘણી મીટીંગમાં ચર્ચા કરી.

કમિટી દ્વારા ભારતના બધા જ ગ્રંથાલય અને માહિતી વિજ્ઞાનના અભ્યાસનો સર્વે કરી માહિતી ભેગી કરવામાં આવી. જેનો વર્તમાન (હાલનાં) અભ્યાસક્રમ તથા બધા જ ગ્રંથાલયને માહિતી વિજ્ઞાનના વિભાગોને પ્રશ્નાવલિ મોકલી આપવામાં આવી. ચાર અલગ – અલગ ક્ષેત્રીય સમિતિઓ, કુરુક્ષેત્ર યુનિવર્સિટી 12–13 નવેમ્બર 1992, ઉત્કલ યુનિવર્સિટી 9–10 ડિસેમ્બર 1998, ઓસ્માનિયા યુનિવર્સિટી 29–30 ડિસેમ્બર 1998 અને નોર્થ ઈસ્ટ હિલ યુનિવર્સિટી 13–14 એપ્રિલ –1999 માં મળી હતી. UGC ના બે પત્રો F–4–/1997 તારીખ 8 માર્ચ 2000 અને 31 ઓગસ્ટ 2000 માં 8 સભ્યોના એક એવા ત્રણ જૂથોની રચના કરવા બાદ આપવામાં આવી. જેની જવાબદારી અભ્યાસક્રમ સંવર્ધન સમિતિનો રિપોર્ટ બનાવવાનો હતો. આ ત્રણ જૂથ UGC ની ઓફિસમાં 23 થી 25 ઓક્ટોબર 2000, 4 થી 6 ડિસેમ્બર 2000 અને 8 થી 10 જાન્યુઆરી 2001 ના રોજ મળ્યા અને અભ્યાસક્રમના સ્વતંત્ર એકમો, નમૂનારૂપ અભ્યાસક્રમ, ગુણક પદ્ધતિ, અભ્યાસના કલાકો અને દરેક વિષયની કેડિટ નક્કી કરી. આ વિષય પેનલે આપેલો અહેવાલ હતો.

જેમાં :

- UGC લાયબ્રેરી કમિટી રિપોર્ટ ઓન યુનિવર્સિટી અને કોલેજ ગ્રંથાલયો 1957 (Under Dr. S.R.Rangnathan)
- UGC રીવ્યુ કમિટી રિપોર્ટ અને ભારતીય યુનિવર્સિટીઓમાં ગ્રંથાલય વિજ્ઞાન, 1965 (ડૉ. એસ. આર. રંગનાથનના હાથ નીચે)
- UGC થી સમીક્ષા સમિતિનો અહેવાલ, 1981 (1979 માં નિમાયેલ)
- ગ્રંથાલય અને માહિતી વિજ્ઞાનમાં યુનિવર્સિટી અનુદાન આયોગની અભ્યાસક્રમ સંવર્ધન સમિતિનો અહેવાલ 14–1992 (પ્રો. પી. એન. કૌલાના અધ્યક્ષપણા નીચે સમિતિની નિયુક્તિ 1990 માં થઈ હતી.
- યુનેસ્કોનો માહિતી સમાજ માટેનો અભ્યાસક્રમ 1998
- જર્મની અને ભારતમાં ગ્રંથાલય અને માહિતી વિજ્ઞાન (LIS) વ્યવસાયિકોની તાલીમ પરના સેમિનાર પરની ભલામણો માહિતી ટેકનોલોજીને કેન્દ્રમાં રાખીને (11 થી 13 ડિસેમ્બર, 2000, નવી દિલ્હી)
- ભારતમાં વિવિધ યુનિવર્સિટીઓની અભ્યાસ સમિતિઓની કન્વીવર સહીત ગ્રંથાલય અને માહિતી વિજ્ઞાન (LIS)ની વિષય પેનલોની જુદી – જુદી સભાઓની કાર્યનોંધ
- ભારતના ગ્રંથાલય અને માહિતી વિજ્ઞાન વિભાગના સર્વેક્ષણ આધારિત વિષય પેનલો દ્વારા તૈયાર કરેલ પ્રગતિ અહેવાલ.

આ પેનલે ગ્રંથાલય અને માહિતી વિજ્ઞાન વિષયમાં 2 વર્ષના અનુસ્નાતક પદવી અભ્યાસક્રમનું સમન્વિત અભિગમનું સૂચન કર્યું. સાથે વ્યક્તિગત યુનિવર્સિટીઓને એક વર્ષનો BLIS અને એક વર્ષનો MLIS નો મુસદ્દો સ્વીકારવાની પણ સ્વતંત્રતા આપવામાં આવી. ગ્રંથાલયની વિવિધ પ્રક્રિયામાં સ્વયં સંચાલિત અને માહિતી ટેકનોલોજીના ઘટકોને લાગુ કરી શકાય તેવી ભલામણો હતી.

પેનલે નમૂનારૂપ અભ્યાસક્રમ તૈયાર કરવા માટે સાત પ્રકારના મોડ્યુલ સૂચવ્યા. જે મોડ્યુલ્સને ફરીથી સાત પેપર્સમાં વિભાજીત કર્યા જે બે વર્ષમાં શીખવવામાં આવનાર છે. જેમાં સૈદ્ધાંતિક અને પ્રાયોગિક કાર્યના ઘટકો સામેલ છે. આ અહેવાલમાં દરેક પેપર ભણાવવાનો સમયગાળો (કલાકો, પ્રાયોગિક કાર્ય, સ્વાધ્યાય કાર્ય, સેમિનાર વગેરે)ની સ્પષ્ટતા કરવામાં આવી. આ અહેવાલે ગ્રંથાલય અને માહિતી વિજ્ઞાનના દૂરવર્તી શિક્ષણ (Distance Education) પ્રણાલીને પણ સ્વીકારી છે. Distance Education Council એ નક્કી કરેલાં સાંપ્રત નિયમો અને માનકોમાં (DEC, IGNOU) માં પણ સુધારા સૂચવ્યાં. આ અહેવાલ ભારતમાં ગ્રંથાલય અને માહિતી વિજ્ઞાનના વિષયમાં ખૂબ જ સહાયરૂપ બને તેવો છે.

13.5.4 શૈક્ષણિક ગ્રંથાલયને વિકસાવવા માટેના UGC ના અગત્યના કાર્યક્રમો (Important Programme of the UGC for Developing Academic Libraries) :

ઉચ્ચ શિક્ષણમાં સુનિયોજિત અને સુસજ્જ ગ્રંથાલય અને તેની ભૂમિકાનું મૂલ્ય, મહત્ત્વ અને આવશ્યકતા જણાતાં યુનિવર્સિટી અનુદાન આયોગે કેટલીક સમિતિઓ અને આયોગોની લગભગ બધી જ ભલામણોનો સ્વીકાર કર્યો. આ કારણે સંગ્રહવિકાસ, પુસ્તકો અને સામયિકોની પ્રાપ્તિ, રાયરચીલું અને સાધન સામગ્રીની ખરીદી, ગ્રંથાલય ભવન વગેરે માટે UGC એ આર્થિક સહાય આપી અને મહત્ત્વનો ભાગ ભજવ્યો. કેન્દ્ર સરકારે UGC મારફત વિવિધ યોજનાઓ માટે પુરતું અને અનુકૂળ અનુદાન આપ્યું. આ મહત્ત્વની યોજનાઓ નીચે મુજબ છે :

- વ્હીટલોન શૈક્ષણિક વિનિમય કાર્યક્રમ (1951 –1961)
- બુક બેંક (1963–1964)
- પ્રાદેશિક ગ્રંથાલય કેન્દ્રો
- અધ્યયન કેન્દ્રો
- રાષ્ટ્રીય માહિતી કેન્દ્રો
- ક્ષેત્રીય અધ્યયન કેન્દ્રો
- સંગ્રહ વિકાસ
- ગ્રંથાલય ભવન

ઉપરની બધી જ યોજનાઓથી યુનિવર્સિટી ગ્રંથાલયોનો ઝડપી વિકાસ અંગે પાછલા ચાર દાયકાઓમાં ઘણી જ રાહત મળી છે. પ્રત્યેક પંચવર્ષીય યોજનાઓમાં યુનિવર્સિટીઓમાં UGC એ ગ્રંથાલયોને ઉત્તેજન આપવા દરેક યોજનાઓમાં જે નવીન પદ્ધતિઓ અપનાવી તેની વિગતો નીચે મુજબ છે.

13.5.4.1 વ્હીટલોન શૈક્ષણિક શૈક્ષણિક વિનિમય કાર્યક્રમ (1951–1961) (Wheat Loan Educational Exchange Programme) :

આ યોજના અમેરિકન કોંગ્રેસે પસાર કરેલ જાહેર કાયદો 480 (Public Law 480) દ્વારા 1951 માં અસ્તિત્વમાં આવી. સ્વતંત્રતા પછી ભારત દેશમાં ખોરાકની અછત જણાતાં અમેરિકા દ્વારા 190000000 ડોલરની લોન ભારતને ઘઉં ખરીદવા માટે આપવામાં આવી. વધુમાં એમ પણ જણાવવામાં આવ્યું કે રકમ પરના વ્યાજના 5000000 ડોલરના ઉપયોગથી પુસ્તકો અને સામયિકો,

વૈજ્ઞાનિક સાધનો વગેરેની ખરીદી કરી. ઉચ્ચ શિક્ષણને મજબૂત બનાવવું. વધુમાં શિક્ષણકારો અને કેળવણીકારોની ભારત અને અમેરિકા વચ્ચે અદલાબદલીની પણ વાત કરવામાં આવી.

વ્હીટ લોન ભંડોળમાંથી ત્રણ ગ્રંથાલયો જેવાં કે લુધિયાણા, મદુરાઈ અને ઉદેપુર ગ્રંથાલયોનો વિકાસ કરવામાં આવ્યો. કિપ (Kipp) (1961) એ તેના અહેવાલ “ભારતના ગ્રંથાલયો અને ભારતીય વ્હીટ લોન શિક્ષણ અને વિનિમય કાર્યક્રમ” માં જણાવ્યું કે આ ગ્રંથાલયોથી તેના શિક્ષકો અને વિદ્યાર્થીઓને ઘણો જ ફાયદો થયેલ છે. આ કાર્યક્રમ અંતર્ગત યુનિવર્સિટી અને સંશોધન ગ્રંથાલયોમાંથી 33 ગ્રંથપાલોને અમેરિકામાં જઈ અભ્યાસ કરવાની તક મળેલ છે. થોડા અમેરિકન ગ્રંથપાલોએ પણ ભારતની મુલાકાત લઈ બંને દેશો વચ્ચે વ્યવસાયિક સંબંધોની સ્થાપના છે.

આમ, આ કાર્યક્રમ અંતર્ગત યુનિવર્સિટીઓ અને સંશોધન ગ્રંથાલયોના ગ્રંથાલયોનો વિકાસ થતાં ઉપભોક્તાઓને અસરકારક અને સારી સેવાઓ પૂરી પાડી શકાઈ.

13.5.4.2 Book Bank (બુક બેંક) (1963 –1964) :

UGC એ 1963 –1964 માં બુક બેંક યોજનાનો આરંભ કર્યો અને બધી જ વિદ્યાશાખા માટે કિંમતી (મોંઘી) પાઠ્યપુસ્તકોની વધુ નકલો ખરીદવા માટે ગ્રાન્ટ આપી. આ યોજનાનો હેતુ પાઠ્યપુસ્તકો લાંબાગાળા માટે બહુ જૂજ રકમ અનામત લઈને ગરીબ, જરૂરિયાતમંદ અને લાયક, વિદ્યાર્થીઓને પૂરા પાડવાનો હતો. આ યોજના શરૂ કરવા માટે અનુસ્નાતક કક્ષાની કોલેજસ 15000 રૂપિયા અને સ્નાતક કક્ષાની કોલેજસ 10000 રૂપિયા ફાળવવામાં આવ્યાં. 1975 પહેલાં કોલેજમાં નોંધાયેલ વિદ્યાર્થીઓના 25 % સાથે UGC 75 % અનુદાન આપશે તેમ જણાવ્યું.

ફાળવેલ દાન	વિદ્યાર્થીઓની સંખ્યા
રૂ. 8000	1 થી 250
રૂ. 10,000	251 થી 500
રૂ. 15,000	501 થી 1000
રૂ. 20,000	1001 થી 1500
રૂ. 25,000	1501 થી 2000
રૂ. 30,000	2001 થી વધુ .....

1975 પછી UGC એ કોલેજસને વિદ્યાર્થી દીઠ રૂ.60 ની અને વધુમાં વધુ 50,000 ની સહાય આપી. UGC અનુસાર બુક બેંક માટે ગ્રંથાલય અનુદાનના 30 % રકમ વાપરવાની હતી. 1981 ની યુનિવર્સિટી અનુદાન આયોગની સમીક્ષા સમિતિને જણાવ્યું કે આ યોજનામાં અનેક ક્ષતિઓ છે. અને આ યોજનાથી કોલેજસ અને યુનિવર્સિટીઓમાં એક સરખી એકરૂપતા ન હોવાથી તે બંધ કરવામાં આવી.

13.5.4.3 અભ્યાસકેન્દ્રો (Study Centres) :

ચોથી પંચવર્ષીય યોજનાના સમયગાળામાં UGC એ ગ્રંથાલય સેવાને અસરકારક બનાવવા માટે એક નવીન પ્રયોગ સાથે અભ્યાસકેન્દ્રો ખોલવાનું નક્કી કર્યું. નીચેની વિગત મુજબ આવર્તક અને અનાવર્તક અનુદાન આપવા માટે કેટલાંક અભ્યાસ કેન્દ્રોની પસંદગી કરવામાં આવી.

આવર્તક	રૂપિયા	અનાવર્તક	રૂપિયા
કર્મચારી વેતન	10,000	ચાલુ કેન્દ્રો માટે પુસ્તકો	20,000
આકસ્મિત ખર્ચ	3,000	નવા કેન્દ્રો માટે પુસ્તકો	30,000
		કર્મચારીઓ અને રાયરચીલું	10,000

UGC એ 1977-79 માં 44.91 લાખ 23 યુનિવર્સિટીઓને આપ્યાં અને 1979-80 માં 5.60 લાખ 16 યુનિવર્સિટીઓને અભ્યાસકેન્દ્રો માટે આપ્યાં.

13.5.4.4 પ્રાદેશિક ગ્રંથાલય કેન્દ્રો (1976) (Regional Library Centre) :

ઈ.સ.1976 માં યોજાયેલ કુલપતિઓના સંમેલનમાં શિક્ષણના સાર્વજનિક વિકાસમાં ગ્રંથાલયની ભૂમિકા વિષે ચર્ચા કરવામાં આવી. UGC એ પ્રાદેશિક સ્તર પર કેન્દ્રીય ગ્રંથાલય સેવાની સાનુકૂળતા વિશે વિચાર્યું. UGC એ 1976માં બનાવેલ સમિતિની ભલામણ અનુસાર 4 યુનિવર્સિટીઓ કલકત્તા, બોમ્બે, બેંગ્લોર અને બનારસ ખાતે પ્રાદેશિક ગ્રંથાલય કેન્દ્રો અને દિલ્હી ખાતે કેન્દ્રીય ગ્રંથાલય કેન્દ્ર શરૂ કરવાની ભલામણ કરી. આવા કેન્દ્રો શરૂ કરવાનો ઉદ્દેશ અસરકારક સેવાઓ અને સુવિધાઓ પૂરા પાડવી જેવી કે પ્રતિનિર્માણ, સૂક્ષ્મ ફિલ્મીકરણ તથા અન્ય સેવાઓ યુનિવર્સિટીઓ અને સંશોધનકેન્દ્રોને મળી રહે તેવો હતો. પાંચમી પંચવર્ષીય યોજનામાં UGC એ પ્રાદેશિક ગ્રંથાલયકેન્દ્રોના વિવિધ કક્ષાના કમર્ચારીઓ માટે રૂપિયા 60,000 અને 7 કરોડની સૂચિત ફાળવણી કરી. 2 કરોડ રૂપિયા પાંચમી પંચવર્ષીય યોજનામાં મંજૂર કર્યાં.

13.5.4.5 રાષ્ટ્રીય માહિતી કેન્દ્રો અને આંતર યુનિવર્સિટી કેન્દ્રો (National Information Centres & Inter Universities Centres) :

પાંચમી પંચવર્ષીય યોજનામાં પ્રાદેશિક ગ્રંથાલય કેન્દ્રો (RLC) સ્થપાયા પછી છઠ્ઠી યોજનામાં તેની સમીક્ષા કરી. વિવિધ વિદ્યાશાખામાં તેની ઉપયોગિતા વિશે જણાવામાં આવ્યું. યુનિવર્સિટી અનુદાન આયોગે, ત્રણ રાષ્ટ્રીય માહિતી કેન્દ્રો (NISCs) અને સાત આંતર યુનિવર્સિટી કેન્દ્રોની સ્પેશિયલ વિભાગોમાં શરૂઆત કરી. જેનો હેતુ અધ્યાપકો અને સંશોધકોને જરૂરી માહિતી તથા વાઙ્મયસૂચિગત સેવાઓ આપવાનો હતો. આ બધાની શરૂઆત હાલમાં કાર્યરત યુનિવર્સિટીઓ અને સંશોધન સંસ્થાઓમાં થઈ.

● રાષ્ટ્રીય માહિતી કેન્દ્રો (National Information Centres) :

રાષ્ટ્રીય માહિતી કેન્દ્રો એ સૂચિત અભ્યાસના ક્ષેત્રોનો કમ્પ્યુટર ડેટાબેંક તૈયાર કરેલ. જેના દ્વારા સંદર્ભ સેવા, માહિતી સેવાઓ, પ્રલેખન સેવાઓ, અદ્યતન અવબોધન સેવાઓ જે અમુક વિદ્યાશાખાઓમાં માંગ આધારિત જરૂરિયાતવાળા ઉપભોક્તાને પૂરી પાડી શકાય.

ક્રમ	સંસ્થા/ યુનિવર્સિટી	વિશાળ વિષય	વિદ્યાશાખાઓ
1	ભારતીય વિજ્ઞાન સંસ્થા, બેંગ્લોર	વિજ્ઞાન	ભૌતિક, હૃદય અને વ્યવહારિક વિજ્ઞાનો
2	મહારાજા સયાજીરાવ યુનિવર્સિટી, બરોડા	સામાજિક વિજ્ઞાનો	અર્થશાસ્ત્ર, રાજ્યશાસ્ત્ર, શિક્ષણ, મનોવિજ્ઞાન
3	SNDDT વિમેન્સ યુનિવર્સિટી, બોમ્બે	માનવિકી (Humanities)	સમાજશાસ્ત્ર, ગૃહ વિજ્ઞાન, ગ્રંથાલય વિજ્ઞાન, વિશિષ્ટ શિક્ષણ, ગુજરાતી, મહિલા અભ્યાસો

● આંતર યુનિવર્સિટી કેન્દ્રો (Inter Universiti Centres) :

UGC એ યુનિવર્સિટી પદ્ધતિમાં વિવિધ વિશિષ્ટ ક્ષેત્રોમાં રાષ્ટ્રીય સંશોધન સુવિધાઓ પૂરી પાડવા માટે આંતર યુનિવર્સિટી કેન્દ્રોની શરૂઆત કરી. આ સ્વાયત્ત કેન્દ્રો UGC એક્ટ નંબર 12 (CCC) હેઠળ સ્થાપિત કરવામાં આવ્યાં. દેશના કોઈપણ ખૂણામાંથી આવતાં સંશોધનકારોના સંશોધન અને પ્રયોગો માટેની પ્રયોગશાળાની સુવિધાઓ પૂરી પાડવા પાડવા અને તેમના ગ્રંથાલયોને વિકસાવવા માટે તેમને અનુદાન આપ્યું. આવા કેન્દ્રો નીચે મુજબ છે :

- ન્યુક્લિયર સાયન્સ સેન્ટર, જવાહરલાલ નેહરુ યુનિવર્સિટી, ન્યુ દિલ્હી.
- ઈન્ટર યુનિવર્સિટી સેન્ટર, ફોર પૂના યુનિવર્સિટી, એસ્ટ્રોનોમી અને એસ્ટ્રોફિઝિક્સ
- ઈન્ટર યુનિવર્સિટી કન્સોર્ટિયમ, દેવી અહલ્યા યુનિવર્સિટી, ઈન્દોર.
- ક્રિસ્ટલ ગ્રોથ સેન્ટર, અન્ના યુનિવર્સિટી, મદ્રાસ
- વેસ્ટન રિઝીયન ઈન્સ્ટ્રુમેન્ટેશન સેન્ટર, બોમ્બે યુનિવર્સિટી, બોમ્બે
- MST રડાર સેન્ટર, શ્રી વ્યંકટેશ્વર યુનિવર્સિટી, તિરુપત્તી.
- ઈન્ટર યુનિવર્સિટી કન્સોર્ટિયમ, જવાહરલાલ નેહરુ યુનિવર્સિટી, ન્યુ દિલ્હી, એજ્યુકેશન કોમ્યુનિકેશન (A Project of Nuclear Science Centre)

13.5.4.6 ક્ષેત્ર અભ્યાસકેન્દ્રો (Area Study Centres) :

આ કાર્યક્રમ હેઠળ કેટલીક પસંદગી કરેલ યુનિવર્સિટીઓને UGC દ્વારા નાણાંકીય સહાય આપવામાં આવી. આ સહાય અંતર્ગત આ યુનિવર્સિટીઓ દ્વારા વિશ્વના કેટલાંક દેશો અને વિસ્તારોના 16 વિભાગોમાં ચોક્કસ પાસાંઓને લગતો ગહન અભ્યાસ હાથ ધરવામાં આવ્યો. આ કાર્યક્રમની સમીક્ષા કરવામાં આવી છે.

13.5.4.7 સંગ્રહ વિકાસ (Collection Development) :

ભારતીય યુનિવર્સિટી પદ્ધતિમાં ઘણાં પ્રકારો છે. જેમ કે, કેન્દ્રિય યુનિવર્સિટીઓ, રાજ્ય કક્ષાની યુનિવર્સિટીઓ, Deemed યુનિવર્સિટીઓ, કેન્દ્ર અને સભ્ય સરકારની વિવિધ યોજના હેઠળ સરકારી અને સંલગ્ન કોલેજીસ કે જે સંગ્રહ વિકાસ માટે અનુદાન મેળવે છે. યુનિવર્સિટી અને કોલેજીસના અધ્યાપકો, વિદ્યાર્થીઓ અને સંશોધકો, ગ્રંથાલયોનો લાભ મેળવી શકે છે.

UGC તેના સ્થાપના સમયથી જ પુસ્તકો અને સામયિકોની ખરીદી કરવા વિશિષ્ટ કાર્યક્રમો નીચે સામાન્ય વિકાસ યોજના હેઠળ નાણાંકીય સહાય આપે છે. આ યોજના હેઠળ કેન્દ્રિય ગ્રંથાલય તથા વિભાગીય ગ્રંથાલય માટે નાણા ફાળવવામાં આવે છે. વિશિષ્ટ કાર્યક્રમો હેઠળ ઉચ્ચ અભ્યાસ માટેના વિભાગોને વિશેષ મદદ, વિભાગીય મદદ, વ્યક્તિગત શિક્ષકોને સંશોધન માટે નાણાંકીય મદદ, શિક્ષકોના જૂથોને સંશોધન માટે નાણાંકીય મદદ પૂરી પાડવામાં આવે છે.

યુનિવર્સિટીઓ અને કોલેજીસને નાણાંકીય મદદ પ્રત્યેક પંચવર્ષીય યોજનાના સમયગાળામાં આપવામાં આવે છે. ઉચિત વહેંચણી શક્ય બને તે માટે, ગ્રંથાલયો ચોક્કસ માર્ગદર્શન પદ્ધતિ અને તેની જરૂરિયાત મુજબ UGC ને મોકલી આપે છે. યુનિવર્સિટી પદ્ધતિ અને રાજ્ય સરકારના પ્રતિનિધિત્વવાળા વિદ્વાનોના અભિપ્રાયો લેવામાં આવે છે. આ અભિપ્રાયો પછી ગ્રંથાલયની જરૂરિયાત મુજબ નાણાંકીય ફાળવણી નક્કી કરવામાં આવે છે. યુનિવર્સિટીઓને ફાળવવામાં આવતા નાણાનો તફાવત તેના વિદ્યાર્થીઓની સંખ્યા, અધ્યાપકો, માળખાગત સુવિધાઓ, આવક, ચાલતા અભ્યાસક્રમો, વિભાગોની સંખ્યા અને અન્ય પાસાંઓ ઉપર આધારિત હોય છે. યુનિવર્સિટી અને કોલેજ ગ્રંથાલયના સંગ્રહ વિકાસ માટે ભંડોળની ફાળવણી યુનિવર્સિટી અનુદાન આયોગ તરફથી થતી. પરંતુ તેમ છતાં પુસ્તકો અને સામયિકોની પ્રાપ્તિ માટે આ નાણા પૂરતા ન જણાય તો તે અન્ય બીજા સ્ત્રોતો દ્વારા સમાન રીતે પૂરવણી થાય નહિ.

માહિતી વિસ્ફોટ, વધતી કિંમત, વાંચકોની જટિલ માંગ અને અપૂરતા ભંડોળના કારણે ગ્રંથાલયની વધતી જરૂરિયાતો પૂરી પાડી શકાતી નથી. ગ્રંથાલયો માટે વધારાનાં નાણા ભંડોળની વિનંતીને UGC સંતોષી શકે નહીં. આ પ્રશ્નનું નિરાકરણ કરવા UGC એ ઘણાં સરકારી કાર્યક્રમો શરૂ કરાવ્યા. જેવા કે, પ્રાદેશિક ગ્રંથાલય કેન્દ્રો, રાષ્ટ્રીય માહિતી કેન્દ્રો, આંતર યુનિવર્સિટી કેન્દ્રો, માહિતી અને ગ્રંથાલય નેટવર્ક (INFLIBNET) દ્વારા માહિતી વહેંચણી વગેરે.

13.5.4.8 માળખાગત સુવિધાઓ : ગ્રંથાલય ભવન, સાધનસામગ્રી અને રાયરચીલું (Infrastruchetr Facilites : Library Buliding, Equipment and Furniture) :

ગ્રંથાલયની અસ્ખલિત ક્રિયાશીલતા, અસરકારકતા અને સક્ષમ સેવાઓનો આધાર તેના કાર્યલક્ષી ભવન, આધુનિક સામગ્રી અને અનુકૂળ રાયરચીલા ઉપર રહેલો છે. UGC એ તેની સ્થાપના વખતથી જ યુનિવર્સિટી ગ્રંથાલયોની અપૂરતી સગવડોની નોંધ લીધેલ છે. રૂપિયા 54,30,000 /— નું અનુદાન પાંચ ગ્રંથાલયોના ભવન વિસ્તરણ માટે યુનાઈટેડ સ્ટેટ ઓફ અમેરિકાની વ્હીટ લોન અને શિક્ષણ વિનિમય કાર્યક્રમ (1951 –1961) અંતર્ગત આપવામાં આવ્યાં.

પ્રત્યેક પંચવર્ષીય યોજનાના સમયગાળામાં UGC એ જૂના ગ્રંથાલય ભવનના સમારકામ/વિસ્તરણ અથવા નવું ગ્રંથાલય ભવન બાંધવા માટે અનુદાન આપેલ છે. UGC માંથી મળેલા આંકડાઓ મુજબ —

- બીજી અને ત્રીજી પંચવર્ષીય યોજના દરમ્યાન 2.67 કરોડનું અનુદાન
- ચોથી પંચવર્ષીય યોજના દરમ્યાન 78.88 લાખ
- માર્ચ 1973 સુધીમાં ગ્રંથાલયોના ભાવનો માટે 3,43,75,289.00 /— રૂપિયા મંજૂર કર્યા હતા.

UGC દ્વારા અનુદાનો આપવા છતાં ગ્રંથાલયોના ભવનો ગ્રંથાલયોની જરૂરિયાતો પૂરી કરી શકે તેમ ન હતા. યુનિવર્સિટી અને કોલેજ ગ્રંથાલય વિકાસ સમિતિ (1965) ના અધ્યક્ષ ડૉ. એસ.આર. રંગનાથને ગ્રંથાલયોની વર્તમાન સ્થિતિમાં વિગતે અભ્યાસ કર્યો. સમિતિએ મુદ્રિત પ્રલેખોનું સંરક્ષણ અને જાળવણી વિશે ચિંતા વ્યક્ત કરી. ભારતીય માનક સંસ્થા (ISI) એ ગ્રંથાલય ભવન, રાયરચીલું અને ઉચિતતા વિષે અનુભાગ સમિતિ નિમવાની ભલામણ કરી. સમિતિ એ પ્રથમ માનકો IS : 1533 –1976 થી “Code of Practice Relating to Primore Elements In The Design of Library Building” થી માનકો અધિકૃત કર્યા. સમિતિએ ભલામણ કરી કે કોઈપણ ગ્રંથાલયના નવા મકાનની યોગ્યતા અથવા મકાનના વિસ્તરણ માટેની દરખાસ્ત UGC દ્વારા નિયુક્ત કરેલ ગ્રંથાલય નિષ્ણાતો દ્વારા પરીક્ષણ અને માન્ય હોવી જોઈએ. આ ઉપર જણાવેલ માનકો IS : 1533–1976 મુજબની ભલામણોમાં ..

- અધ્યાપકોના નિવાસ સ્થાન, પ્રયોગશાળા, છાત્રાલયોની સાથે ગ્રંથાલય ભવનનું સ્થાન
- ગ્રંથાલયોના વિવિધ વિભાગોનો વિસ્તાર તથા સ્થાન, તથા તેની બારીઓ અને વાયુ સંચારણ
- કર્મચારીઓની સંખ્યા અને સ્થાફ, જૂથ ચર્ચા, સંમેલન, સેમિનાર, સમિતિઓના રૂપો વગેરે.
- ગટર, પાણી અને સ્વચ્છતાની મૂળભૂત જરૂરિયાતો

સાતમી પંચવર્ષીય યોજનામાં UGC એ યુનિવર્સિટીના ગ્રંથાલયોના ભવનની સુવિધા માટે અનુદાનના 20 % ખર્ચની માર્ગદર્શિકા આપી. વધુમાં ભલામણ કરી કે 55 % થી 60 % સુધીનો ખર્ચ પ્રતિનિર્માણ, સૂક્ષ્મ ચિત્રીકરણ, સાધન સામગ્રીની ખરીદી અને જાળવણી માટે કરવો જોઈએ.

આઠમી પંચવર્ષીય યોજનામાં ગ્રંથાલય ભવનમાં 50 % અને તે જ રીતે સાધનો, પુસ્તકો અને સામાયિકો માટે 50 % અનુદાન સહાયના માર્ગદર્શિકા જાહેર કરી. આવી રીતે 45 થી 50% ગ્રંથાલયોમાં દૃશ્ય —શ્રાવ્ય સુવિધાઓ, પુસ્તકો, સામાયિકો તથા અન્ય સેવાઓ જેવી કે T.V., VCR, Overhead Projecters, પ્રતિનિર્માણ સુવિધાઓ વગેરે અને પુસ્તકો અને સામાયિકોની પ્રાપ્તિ, ગ્રંથાલય સેવાઓ, શિક્ષણ અને સંશોધન જેવાં વિશિષ્ટ શૈક્ષણિક કાર્યક્રમોમાં મદદરૂપ થવા માટે ફાળવ્યા.

ઈન્ફ્લિબનેટ (INFLIBNET) કાર્યક્રમની શરૂઆતથી જ UGC એ વિશેષ ભંડોળની ફાળવણી કરી. જેથી ગ્રંથાલયોમાં કમ્પ્યુટરને લગતી સુવિધા વધે, માનવ સંસાધનોનો વિકાસ તથા ગ્રંથાલયોમાં સ્વયં સંચાલિત સુવિધાઓ વધતા કોલેજ તથા યુનિવર્સિટી ગ્રંથાલયોમાં નેટવર્કિંગના ઉપયોગ થકી લાયબ્રેરીનો વિકાસ થાય.

UGC એ બે વર્ષ માટે ગ્રંથાલય અને માહિતી વિજ્ઞાનની પેનલ બનાવી. જેને ગ્રંથાલય વિકાસ અને સેવાઓમાં પ્રગતિની સમીક્ષા કરી અને તેમાં સુધારા સૂચવ્યાં. તથા ગ્રંથાલય અને માહિતી વિજ્ઞાન ક્ષેત્રમાં શિક્ષણ અને સંશોધનમાં પણ સુધારા સૂચવ્યાં.

UGC એ ઘણી બધી સમિતિઓ બનાવી અને ગ્રંથાલય અને માહિતી વિજ્ઞાનના અભ્યાસક્રમ સુધારા માટે તથા યુનિવર્સિટી અને કોલેજ ગ્રંથાલયોના વિકાસ અર્થે વિવિધ કાર્યક્રમો શરૂ કર્યાં.

13.5.5 ગ્રંથાલયો અને ગ્રંથાલય વ્યાવસાયિકોની તાલીમને પ્રોત્સાહિત કરતી અન્ય શૈક્ષણિક સંસ્થાઓ (Other Educational Institutions Promoting Libraries & Training of Library Professionals) :

રાજ્ય અને રાષ્ટ્રીય કક્ષાની ઘણી બધી શૈક્ષણિક સંસ્થાઓ ગ્રંથપાલો અને ગ્રંથાલય શિક્ષકોને તાલીમ આપે છે. આવી સંસ્થાઓ શાળાઓ અને કોલેજોમાં શિક્ષણનું સ્તર સુધારવા તથા ગ્રંથાલયોના સુધારણા માટે ઘણા સંશોધનો હાથ ધરે છે. કાયમી ગ્રંથપાલો તથા કાર્યકારી શિક્ષકો તથા કોલેજના ગ્રંથપાલોની કાર્યક્ષમતા વધારવા, તાલીમ આપવા માટે તથા વિદ્યાર્થીઓ માટે અઠવાડિયાથી લઈને મહિના સુધીના વિવિધ સમયાન્તર કાર્યક્રમો કરે છે. જેનાથી તેઓમાં વાંચન પ્રોત્સાહન, પ્રત્યાયન અને માહિતી કુશળતા વગેરેની વ્યવસાયિક ક્ષમતા કેળવાય, વ્યવસ્થિત ગ્રંથાલય સુસજ્જ કરવાનું કામ કરે છે. આવી કામ કરતી સંસ્થાઓ નીચે મુજબ છે :

13.5.5.1 અખિલ ભારતીય તકનીકી શિક્ષણ પરિષદ (AICTE) (All India Council for Technical Education) :

સમગ્ર દેશમાં તકનીકી શિક્ષણનું વ્યવસ્થિત આયોજન અને તેનું સંકલન કરવા માટે ભારત સરકારે તેના દ્વારા નંબર 52 (1987) માં અખિલ ભારતીય તકનીકી શિક્ષણ પરિષદ (AICTE) ની સ્થાપના કરી. જેનો મુખ્ય ઉદ્દેશ તકનીકી શિક્ષણ, તેનું સ્તર અને વ્યવસાયિક શિક્ષણની ગુણવત્તાના ધોરણોને ઉત્તેજન આપવાનો હતો.

AICTE એ વર્ષ 2004–2005 ના વર્ષ માટેના વચગાળાની વ્યવસ્થા માટેના નવા ધોરણો નક્કી કર્યાં. M.E/M.tech./M.Pharm. ના અનુસ્નાતક કક્ષાના અભ્યાસક્રમો ચલાવવા માટેના ધોરણો અનિવાર્ય બનાવવામાં આવ્યાં. આ ધોરણો જેવાં કે ગ્રંથાલયોમાં સંગ્રહ વિકાસ, વિશિષ્ટ પ્રકારની સુવિધા વગેરે નીચે પ્રમાણે છે.

- પ્રત્યેક વિશિષ્ટ વિષય માટે એક સંશોધન સામયિક
- અભ્યાસક્રમમાં સમાવિષ્ટ વિષયને આવરી લેતાં (Cover) 100 Tittle અને 500 પુસ્તકો
- દરેક વિષયના પાઠ્યપુસ્તકો, પ્રત્યેક વિશિષ્ટ વિષય માટેના બે પુસ્તકો અને બે સંદર્ભ ગ્રંથો.
- વર્ષ 2000 પછી પ્રકાશિત થયેલા અઘતન પુસ્તકોના 25 % પુસ્તકો
- નકલો કઢાવવાની સુવિધા, દૃષ્ટાંત શિક્ષણ સુવિધા ગ્રંથાલયોમાં હોવી જોઈએ.

13.5.5.2 રાષ્ટ્રીય શૈક્ષણિક સંશોધન અને તાલીમ પરિષદ (NCERT) (National Council of Educational Research & Training) :

ભારત સરકાર દ્વારા NCERT ની સ્થાપના એક સ્વાયત્ત સંસ્થા તરીકે સોસાયટી રજીસ્ટ્રેશન દ્વારા (XXI – 1860) હેઠળ 1961 માં કરવામાં આવી. તેનો હેતુ માનવ સંસાધન અને વિકાસ મંત્રાલયને રાજ્ય શિક્ષણ વિભાગ / કેન્દ્રશાસિત પ્રદેશોના શિક્ષણ ક્ષેત્રના મહત્વના કાર્યક્રમ ઘડવામાં

તેની નીતિ વિષયક વ્યવસ્થામાં અને તેના અમલીકરણમાં શાળાકીય શિક્ષણમાં ગુણવત્તાના ધોરણો જાળવવા સલાહ – સૂચનો આપવાનો હતો.

NCERT નું ગ્રંથાલય પ્રલેખન અને માહિતી વિભાગ (DLDI) (Department of Library Documentation and Information) 1,30,000 /- પુસ્તકો, 5000 અનુબોધિત (Bound) સામાયિકો અને 6000/- ચોપાનીયાથી સુસજ્જ છે. તેનો વિકાસ શિક્ષણના રાષ્ટ્રીય સંગ્રહ સેન્ટર તરીકે કરી. તેમાં ગ્રંથાલયનું Automation, CD-ROM ડેટાબેંક અને બીજા બહારના ડેટાબેંક તરીકે વિકસાવવાનો હતો.

ગ્રંથાલય પ્રલેખન અને માહિતી વિભાગ (DLDI) (Department of Library Documentation and Information) 1986 થી 1995 દરમિયાન બિનતાલીમ ગ્રંથપાલોને અને ગ્રંથાલયના ઈન્ચાર્જ શિક્ષકોને તાલીમ આપવાના કાર્યક્રમો ગોઠવ્યા. શિક્ષક તાલીમ સંસ્થાઓ (TTI – Teachers Training Institute) અને શિક્ષણ અને તાલીમની જીલ્લા કક્ષાની સંસ્થાઓ (DIEI) દ્વારા ગ્રંથાલયના વિકાસને ઉત્તેજન અપાયું. આ પાંચ દિવસના ટૂંકાગાળાના કાર્યક્રમમાં સામાન્ય આવડત અને ગ્રંથાલયના વિવિધ હેતુઓની સામાન્ય જાગૃતિની સમજ આપવામાં આવી. વિવિધ રાજ્યોના માધ્યમિક શિક્ષકોના મંડળો (DLDI) (Department of Library Documentation and Information) સાથે આવા કાર્યક્રમોનું આયોજન થયું. આવા કાર્યક્રમો માટે વ્યવસાયિક ગ્રંથપાલો અને ગ્રંથાલય પ્રલેખન અને માહિતી વિભાગના તજજ્ઞોની સેવાઓ લેવામાં આવી. NCERT તરફથી આવા કાર્યક્રમમાં ભાગ લેનાર તથા નિષ્ણાત વ્યક્તિઓને નાણાકીય સહાય આપવામાં આવી.

13.5.5.3 રાષ્ટ્રીય શૈક્ષણિક આયોજન અને સંચાલન સંસ્થા (NIEPA) (National Institute of Educational Planning & Administration) :

NIEPA એક સ્વાયત્ત સંસ્થા તરીકે સોસાયટી Act 1860 નીચે નોંધાયેલ છે. તે ભારત સરકારની નિયોજિત અને કાયમી સહાય મેળવતી સંસ્થા છે. શરૂઆત માટે 1961–1962 ના સમયગાળામાં તે યુનેસ્કો (UNESCO) નું શૈક્ષણિક આયોજન અને વહીવટકારો માટેનું પ્રાદેશિક કેન્દ્ર હતું. 1965 માં તેનું નવું નામ એશિયન શૈક્ષણિક આયોજન અને વહીવટી સંસ્થા થયું. યુનેસ્કો સાથેના 10 વર્ષનો કરાર પૂર્ણ થતાં, તેને ભારત સરકાર દસ્તક લઈ તેનું જૂના (ફરીથી) નામ રાષ્ટ્રીય શૈક્ષણિક આયોજન અને સંચાલન સંસ્થા (NIEPA) આપવામાં આવ્યું.

NIEPA નો મુખ્ય ઉદ્દેશ માનવા સંસાધન વિકાસમાં સ્થાનિક, સહકારી અને આંતરરાષ્ટ્રીય સમજૂતીને ઉત્તેજન આપવાનો છે. NIEPA સંસ્થા ઉચ્ચ ગુણવત્તાવાળા વ્યવસાયિક કાર્યક્રમો જેવાં કે પ્રાદેશિક સેમિનાર, પરિષદો, કાર્યશાળાઓ, ટૂંકા અને લાંબા ગાળાના તાલીમી અભ્યાસક્રમો, રાષ્ટ્રીય અને આંતરરાષ્ટ્રીય કક્ષાના અનુભવી નીતિ ઘડવૈયાઓના મેળાવડા, પ્રાથમિક અને ઉચ્ચ શિક્ષણના આયોજનો, વહીવટી અધિકારીઓના મેળાવડા અને અભ્યાસ મુલાકાતો વગેરેનું આયોજન કરે છે. વિકાસશીલ રાષ્ટ્રોમાં તજજ્ઞો અને માહિતી સંસાધનોના અનુભવોની અદલાબદલી દ્વારા સહકારી ધોરણે સ્વાવલંબન મેળવવા NIEPA પહેલ કરી છે. સંસ્થા દ્વારા સંશોધન કરવામાં આવે છે. અને પ્રકાશનો બહાર પાડે છે.

NIEPA સંસ્થાના ગ્રંથાલયમાં 60,000 ગ્રંથો ઉપરાંત યુ.એન., યુનેસ્કો, યુનિસેફ, OECD, ILO વગેરે દ્વારા યોજાતા રાષ્ટ્રીય અને આંતરરાષ્ટ્રીય પરિષદો, સમિતિઓ વગેરેની કાર્યવાહીના સર્વેક્ષણોનો સમૃદ્ધ સંગ્રહ છે. શૈક્ષણિક આયોજન, સંચાલન અને વ્યવસ્થાપનને લગતા મુખ્યત્વે 370 સામયિકો મંગાવવામાં આવે છે. ચાલુ સેવા અંતર્ગત તાલીમ કાર્યક્રમો, શિક્ષણ અને તાલીમની જીલ્લા કક્ષાની સંસ્થાના (DIETS) (District Institutes of Educational Training) ના ગ્રંથપાલોની વ્યવસાયિક ક્ષમતા વધારવા માટે ગ્રંથાલય માહિતી આયોજન અને સંચાલનના લગતા કાર્યક્રમો યોજવામાં આવે છે. આવા કાર્યક્રમોનો લાભ રાષ્ટ્રીય, પ્રાદેશિક,

સ્થાનિક કક્ષાના સરકારી નિવાસ્ત શાળાઓ, કોલેજીસ અને સાર્વજનિક ગ્રંથાલયોને પણ મળે છે. શિક્ષણ વિભાગ માનવ સંશોધન વિકાસ મંત્રાલય (HRD) (Human Resource Development) દ્વારા પ્રયોજિત શિક્ષણ અને તાલીમની જીલ્લા કક્ષાની સંસ્થાના કાર્યક્રમો ચલાવે છે. જ્યારે રાજ્ય સરકારની વિનંતીથી શાળા, કોલેજ અને સાર્વજનિક ગ્રંથાલયોના, ગ્રંથપાલો માટેના કાર્યક્રમો યોજવામાં આવે છે. આવા કિસ્સામાં NIEPA સંસ્થા સ્વયં શૈક્ષણિક સહાય, શિક્ષકો, કાર્યક્રમોનું આયોજન, માર્ગદર્શન અને વાચન સામગ્રી પૂરા પાડે છે. કાર્યક્રમોમાં ભાગ લેવાનો ખર્ચ જે તે રાજ્ય સરકારે ભોગવવાનો હોય છે.

એક સપ્તાહ અથવા પાક્ષિક કાર્યક્રમ પછી તેને લગતાં પ્રમાણપત્રો નિયામક અને કાર્યક્રમના ગ્રંથપાલ/ સંકલનકર્તા દ્વારા તૈયાર થયેલ કાર્યક્રમનો અહેવાલ અને ગ્રંથાલય વિકાસ માટેની ભલામણો NIEPA ના નિયામક દ્વારા સરકારને મોકલી આપવામાં આવે છે.

13.5.5.4 રાજ્ય શૈક્ષણિક સંશોધન અને તાલીમ પરિષદ (State Council of Educational Research and Training) (SCERT) :

રાષ્ટ્રીય શૈક્ષણિક નીતિ (NPE) 1966 અનુસાર શિક્ષક અને શૈક્ષણિક કર્મચારીઓ જેવા કે આચાર્ય, ઉપાચાર્ય, શિક્ષણ અધિકારીઓ, ગ્રંથપાલો અને પ્રયોગશાળાના કર્મીઓ વગેરેએ પાંચ વર્ષના સમયગાળામાં ઓછામાં ઓછા એક વખત ત્રણ સત્રાદિના સેવા અંતર્ગત શિક્ષણ અને તાલીમ કાર્યક્રમમાં (INSET) હાજરી આપવી. શાળાના કર્મચારીઓ અને સંશોધકો માટે INSET કાર્યક્રમોના સંચાલન માટે લગભગ બધા જ રાજ્યોમાં SCERT ની સ્થાપના કરી.

SCERT દિલ્લી, 1988 ના મેં માસમાં એક સ્વાયત્ત સંસ્થા બની. જે શાળા શિક્ષણના સર્વાંગી ગુણવત્તા વિષે પ્રયત્નશીલ હતી. શાળાના શિક્ષણ તાલીમના ક્ષેત્ર અને સંશોધનમાં તેનું પ્રદાન વિશેષ તો શિક્ષકોની તાલીમમાં નોંધનીય છે. શાળાના ગ્રંથપાલો માટે કેટલાંક સેવા અંતર્ગત શિક્ષણ અને તાલીમ (INSET) કાર્યક્રમોનું આયોજન કરવામાં આવ્યું. જે પ્રમાણે.

- માહિતી અને પ્રત્યાયન ટેકનોલોજીની વ્યવસ્થાને લીધે તેમની જાતને તેમના ક્ષેત્રમાં થયેલ અદ્યતન વિચારથી અવગત/ જાણકાર કરવા.
- શૈક્ષણિક સુધારાઓના કારણે શાળા ગ્રંથાલયોના બદલાતા જતા પ્રદાન વિશે જાગૃતતા લાવી
- ભવિષ્યના પત્રકારોનો સામનો કરવા તેમની કુશળતા વધારવી.
- પ્રશ્નો અને તેના નિવારણની ચર્ચા કરવા સામાન્ય મંચ પૂરો પાડવો.
- ગ્રંથાલય પ્રક્રિયા, તકનીકી અને સંચાલન અંગે તેમની કુશળતા વધારવી.
- વિદ્યાર્થીઓમાં વાંચન કૌશલ્ય વધારવા અને માહિતી કૌશલ્ય વધારવાં.
- ગ્રંથાલયોમાં સંશોધનોની ભાગીદારી અને સહકારના નૈતિક ગુણો વિકસાવવા.

ગ્રંથાલય વ્યવસાયિકોના તાલીમના કાર્યક્રમોનું આયોજન કરવાની જરૂરિયાતોની ઓળખ, અભ્યાસક્રમનું માળખું, સહાયક સામગ્રીનો વિકાસ, અધ્યાપકો અને અભ્યાસક્રમ સંકલનકારની પસંદગી, તાલીમમાં સહાયરૂપ પદ્ધતિઓ વિશે ચર્ચા અને તાલીમાર્થીઓ પાસેથી મળતી માહિતી પરથી સરકારી શાળાઓના ગ્રંથપાલોની સગવડતાઓ અને ગ્રંથપાલોને મળતા પડકારો માટે માનકો વિકસાવવા.

આ સિવાય ગ્રંથપાલોને ટૂંકા અને લાંબાગાળાના તાલીમ આપતા સરકારી સંગઠનો અને વ્યવસાયિક સંઘો જેવાં કે યુનિવર્સિટીના ગ્રંથાલય અને માહિતી વિજ્ઞાનના ભવનો (Schools), ગ્રંથાલય અને માહિતી પ્રલેખન કેન્દ્રો, રાષ્ટ્રીય અને રાજ્ય સ્તરના સંગઠનો જેવાં કે INFLIBNET અને DELNET જેવા વ્યવસાયિક અને સરકારી સંગઠનો છે.

તમારી પ્રગતિ ચકાસો

નોંધ : i. નીચે આપેલ જગ્યામાં તમારો ઉત્તર લખો.

ii. એકમના અંતે આપેલ ઉત્તર સાથે તમારો ઉત્તર ચકાસો.

1. ઉચ્ચ શિક્ષણનો અર્થ સમજાવો.

.....

.....

.....

.....

.....

.....

.....

2. ઉચ્ચ શિક્ષણમાં UGC ની ભૂમિકાને વિસ્તૃત સમજાવો.

.....

.....

.....

.....

.....

.....

.....

3. સ્વતંત્રતા બાદ સ્થપાયેલ સમિતિઓ અને પંચો વિશે વિસ્તૃત વર્ણન કરો.

.....

.....

.....

.....

.....

.....

.....

4. UGC દ્વારા રચાયેલ આયોગો અને સમિતિઓ વિશે સમજાવો.

.....

.....

.....

.....

.....

.....

.....

5. ગ્રંથાલયો અને ગ્રંથાલય વ્યાવસાયિકોની તાલીમને પ્રોત્સાહિત કરતી અન્ય શૈક્ષણિક સંસ્થાઓ વિશે માહિતી આપો.

.....

.....

.....

.....

.....

.....

.....

13.6 સારાંશ (Summary)

આઝાદીના સમયે ભારતમાં 20 યુનિવર્સિટીઓ હતી. ત્યારબાદ 1993–94 સુધીમાં આ સંખ્યા 200 સુધી પહોંચી ગઈ. આ દરમ્યાન UGC દ્વારા જે પ્રયત્નો થયા તેનાથી શૈક્ષણિક ગ્રંથાલયોમાં ખૂબ જ સુધારો જોવા મળ્યો. લાયબ્રેરીઓ / ગ્રંથાલયો શૈક્ષણિક સંસ્થાઓનું હૃદય બની ગયું અને તે Teaching, Learning અને સંશોધનમાં ખૂબ જ મહત્વની જવાબદારી નિભાવવા લાગ્યા. UGC ની સ્થાપના પછી તેને શૈક્ષણિક સંસ્થાઓના વિકાસમાં ખૂબ જ મહત્વની ભૂમિકા ભજવી.

વિવિધ સમિતિઓ અને કમિટીઓની ભલામણો અને તેમના દ્વારા અમલમાં મૂકવામાં આવેલ વિવિધ યોજનાઓ અને કાર્યક્રમો દ્વારા શૈક્ષણિક ગ્રંથાલયોમાં સંગ્રહ વિકાસ, રાયરચીલા, કર્મચારીઓની તાલીમ, સારી સેવાઓ તથા ટેકનોલોજીના ઉપયોગ દ્વારા શિક્ષકો, વિદ્યાર્થીઓ, સંશોધકોને ખૂબ જ સારી સેવાઓ ઝડપથી પૂરી પાડવામાં મદદ મળી. UGC સિવાય પણ ઘણી સંસ્થાઓ જેવી કે AICTE, NCERT, NIEPA અને SCERT દ્વારા શાળાના ગ્રંથપાલો, કોલેજીસ અને યુનિવર્સિટીઓના ગ્રંથપાલોને તાલીમ આપી તેમના જ્ઞાન, બુદ્ધિ તથા કૌશલ્યનો વિકાસ કરી તેનો લાભ ઉપભોક્તા સુધી પહોંચાડવા મદદ કરી.

ભારતમાં સ્વતંત્રતા બાદ ઉચ્ચ શિક્ષણમાં ખૂબ જ પ્રગતિ જોવા મળી. UGC દ્વારા કોલેજીસ અને યુનિવર્સિટીઓના વિકાસ માટે ખૂબ જ મોટી રકમ અનુદાનમાં મળી અને તેના દ્વારા તેઓનો બધી જ રીતે વિકાસ થયો. પરંતુ રાજ્ય સરકારોનો તથા ઉચ્ચ શિક્ષણની અન્ય સંસ્થાઓનો આટલો સહકાર ન મળતા ભારતમાં ગ્રંથાલય ક્ષેત્રે વિકાસશીલ દેશો જેટલો વિકાસ ન થઈ શક્યો અને અપેક્ષાઓ અધૂરી રહી.

13.7 તમારી પ્રગતિ ચકાસોના ઉત્તરો (Answers to Self Check Exercises)

1. ઉચ્ચ શિક્ષણનો અર્થ અને વ્યાખ્યા : નિષ્ણાતોના મતે ઉચ્ચ શિક્ષણ એટલે માધ્યમિક શાળા પછીનું શિક્ષણ એવો અભિપ્રાય વ્યક્ત થાય છે. વેબસ્ટર્સ ડિક્શનેરીમાં જણાવ્યા પ્રમાણે – “Education beyond the secondary level espically Education provided by college or university” અર્થાત્ દ્વિતીય સ્તરનું શિક્ષણ કે જે મહાવિદ્યાલય (કોલેજ) અથવા વિશ્વવિદ્યાલય (યુનિવર્સિટી) દ્વારા આપવામાં આવે છે. આવા પ્રકારના શિક્ષણમાં Under Graduate, Post Graduate, Vocational Education, Training વગેરે વિવિધ સ્વરૂપોમાં જેવા કે Teaching, Researcher, Extension વગેરે રૂપે આપવામાં આવે છે.

રોનાલ્ડ બારનેટ (1992) ના મત પ્રમાણે — “ ઉચ્ચ શિક્ષણનું લક્ષ્ય નીચે દર્શાવેલી ચાર વિભાવનાઓ છે :

- (1) લાયકાત ધરાવતા માનવીય સ્ત્રોતોનું સર્જન કરવું.
- (2) સંશોધન કારકિર્દી માટે ઉચ્ચ શિક્ષણ એ એક તાલીમ છે.
- (3) ઉચ્ચ શિક્ષણ એ શૈક્ષણિક જોગવાઈઓનું અસરકારક સંચાલન છે.
- (4) ઉચ્ચ શિક્ષણ થકી જીવનમાં પરિવર્તન લાવવું.

● **ઉચ્ચ શિક્ષણના હેતુઓ :** ઉચ્ચ શિક્ષણનો હેતુ માનવજાતિના ઉચ્ચ હેતુઓની સિદ્ધિ માટેનું હોવું જોઈએ. સમાજ વર્ષોથી પરિવર્તનશીલ રહ્યો છે. સમયાંતરે તેનું સ્વરૂપ, માંગ, મૂલ્યો અને જરૂરિયાતો બદલાતી રહે છે. બદલાતી આવી પરિસ્થિતિમાં ઉચ્ચ શિક્ષણની ભૂમિકા અને હેતુઓ પરિવર્તન પામે છે. સાથે સાથે તેના કાર્યો પણ સમયાંતરે બદલાતાં રહે છે. આઝાદી બાદ ભારત સરકાર દ્વારા નીમવામાં આવેલ રાધા કિશન કમિશને (1948) દર્શાવેલ ઉચ્ચ શિક્ષણના હેતુઓ નીચે પ્રમાણે છે :

- o નવા જ્ઞાનની શોધ કરવી, સત્યની શોધ માટે પ્રયત્નશીલ રહેવું અને જૂના જ્ઞાનનું અર્થઘટન નવા જ્ઞાન અને શોધના સંદર્ભમાં કરવું.
- o યુવાનોની શક્તિઓ ઓળખી તેનો વિકાસ કરવો.
- o યુવાનોમાં નૈતિક અને બૌદ્ધિક મૂલ્યોનું જતન કરવું.
- o યુવાન સ્ત્રી — પુરુષોને કૃષિ, કળાઓ, વૈદકશાસ્ત્ર, વિજ્ઞાન, શિલ્પ — સ્થાપત્ય અને અન્ય વ્યવસાયોમાં શિક્ષિત કરી સમાજ સેવા માટે આપવા.
- o શિક્ષણ થકી સામાજિક અને સાંસ્કૃતિક એકતા લાવી વિવિધ સમુદાયો વચ્ચેનું અંતર ઘટાડવું.
- o વિદ્યાર્થીઓ તથા શિક્ષણગણમાં આવશ્યક વર્તણૂંક અને મૂલ્યોનું સીંચન કરવું.

2. ઉચ્ચ શિક્ષણમાં UGC ની ભૂમિકા :

➤ **UGC ની સ્થાપના :** ભારતીય બંધારણના અનુચ્છેદ 246 અન્વયે રાજ્ય સરકાર, કેન્દ્ર સરકારની જવાબદારી અને યુનિવર્સિટીની સ્વાયત્તા, ઉચ્ચ શિક્ષણના ધોરણો જાળવવા અને અનુદાન દ્વારા યુનિવર્સિટીઓની આર્થિક સદ્ધરતા સંદર્ભમાં કેન્દ્ર સરકારના શિક્ષણ વિભાગ દ્વારા પ્રથમ પ્રયત્ન કરીને સ્વાયત્ત સંસ્થા યુ.જી.સી. ની સ્થાપના કરવાની ભલામણ કરવામાં આવી હતી. ભારત સરકારે 28/12/1953 ના રોજ વચગાળાના યુનિવર્સિટી ગ્રાન્ટ્સ કમિશન (UGC) (UGC Act 19 માં પસાર થયો ત્યાં સુધીના સમયગાળાનું) શાંતિ સ્વરૂપ ભટનાગરના અધ્યક્ષપણા નીચે કાર્યરત થયું. તારીખ 24/09/1954 ના રોજ લોકસભામાં આ અંગે બિલ રજૂ કરવામાં આવ્યું. જેની રાજ્યસભામાં પણ ચર્ચા થઈ. તારીખ 03/03/1956 ના રોજ ચર્ચામાં સૂચવેલ સુધારા મુજબનું બિલ બંને ગૃહોએ પસાર કર્યું હતું. જેનું નોટિફિકેશન તા.03/11/1956 ના રોજ પ્રકાશિત થતા યુ.જી.સી. એક સ્વાયત્ત સંસ્થા તરીકે કાર્યરત થઈ. 1956 U.G.C. એક્ટમાં 1970, 1972 તથા 1985 માં સુધારા કરવામાં આવ્યા.

➤ **UGC ના કાર્યો :** યુ.જી.સી. એક્ટ 1956ની કલમ નં.—12 માં યુ.જી.સી. ને મળેલ સત્તા તથા તેને કરવાના કાર્યો દર્શાવવામાં આવેલ છે. જે મુજબ કમીશનની સામાન્ય ફરજ રહેશે કે યુનિવર્સિટીઓ અથવા સંલગ્ન અન્ય સંસ્થાઓની સલાહ પ્રમાણે શિક્ષણના વિકાસ અને સંકલન માટે યોગ્ય હોય તથા યુનિવર્સિટીઓમાં ચાલતા શિક્ષણ, પરીક્ષણ અને સંશોધન માટેના માપદંડો નક્કી કરવા, આ માપદંડો જાળવવા માટે યોગ્ય પગલાં અને આ કાયદા અન્વયે કાર્યો કરવા માટે આ કમિશન નીચે પ્રમાણેના કાર્યો કરવાં —

- (1) યુનિવર્સિટીઓની નાણાંકીય જરૂરિયાત સંદર્ભમાં તપાસ કરી શકશે.
- (2) કમિશન તેના ફંડમાંથી કેન્દ્ર સરકારના કાયદા અન્વયે સ્થપાયેલ અથવા કાર્યરત હોય તેવી યુનિવર્સિટીઓના વિકાસ અને જાળવણી માટે અથવા સામાન્ય અથવા વિશેષ હેતુઓ પૂરા પાડવા માટે યુનિવર્સિટીઓને અનુદાનના સ્વરૂપમાં નાણાંકીય ફાળવણી તથા વિતરણ કરી શકશે.
- (3) કમિશન તેના ફંડમાંથી અન્ય યુનિવર્સિટીઓ જેવી કે ડિમ્ડ યુનિવર્સિટીઓને તેમના વિકાસ અને જાળવણી માટે તથા સામાન્ય હેતુઓ તથા વિશિષ્ટ હેતુઓ માટે અનુદાન સ્વરૂપમાં નાણાની ફાળવણી તથા વિતરણ કરશે. કમિશન આવી યુનિવર્સિટીઓના જે રાષ્ટ્રીય હેતુઓ હોય તેને સિદ્ધ કરવા માટે જરૂરી નાણાંકીય સહાયની માંગણી સ્વીકારશે અને પૂરી કરશે.
- (4) UGC યુનિવર્સિટી શિક્ષણ સુધારવા માટે જે તે જરૂરી હોય તેવા પગલાં લેવા માટે ભલામણ કરશે અને ભલામણના અમલીકરણ માટે જે કાર્ય કરવાના હોય, અમલમાં મૂકવાના હોય તે અંગે સલાહ આપશે.
- (5) કેન્દ્ર સરકાર અને રાજ્ય સરકારોને તેમના ફંડમાંથી સામાન્ય અથવા વિશિષ્ટ હેતુઓ માટે તેમની લાગુ પડતી યુનિવર્સિટીઓને અનુદાન આપવા ભલામણ કરશે.
- (6) નવી યુનિવર્સિટીની સ્થાપના કરવા અથવા હયાત યુનિવર્સિટીના વિસ્તરણ સંબંધે સલાહ આપશે.
- (7) યુનિવર્સિટીઓએ તેમની અથવા સંલગ્ન શિક્ષણ વિભાગોની નાણાંકીય પરિસ્થિતિ તથા પરીક્ષા અને શિક્ષણ સંબંધિત માનાંકોની, નિયમોની માહિતી યુ.જી.સી. ને પૂરી પાડવી પડશે.
- (8) UGC ભારતમાં ઉચ્ચ શિક્ષણ સંબંધી નક્કી કરેલ કાર્યો અથવા ઉચ્ચ શિક્ષણને વધુ ઉચ્ચ બનાવવા સંબંધી યોગ્ય લાગતા હોય તેવા કાર્યો પછી તે આકસ્મિક હોય, કારણભૂત હોય કે સહાયકર્તા હોય તેવા કાર્યો હાથ ધરશે.
- (9) UGC એ અભ્યાસક્રમ વિકાસ સમિતિ (Curriculum Development Committee – CDC) ની રચના 1990 માં ગ્રંથાલય અને માહિતી વિજ્ઞાનના કોર્ષનો અભ્યાસક્રમમાં પુનઃ ગઠન માટે કરેલી છે. આ કમિટી આ કોર્ષમાં તેના શિક્ષણ અને તાલીમમાં બદલાવ લાવવા માટે ફેરફારો સૂચવે છે.
- (10) માહિતી સારી રીતે પૂરી પાડવા તથા બિબ્લીઓગ્રાફિક સહાય પૂરી પાડવા, શિક્ષકો અને સંશોધકોને તેમના ક્ષેત્રમાં માહિતી સેવાઓ પૂરી પાડવાં માટે, UGC દ્વારા રાષ્ટ્રીય માહિતી કેન્દ્રોની સ્થાપના કરવામાં આવી છે. આવા કેન્દ્રોમાં
- (11) ઈન્ફલિબનેટની સ્થાપના
- (12) વિશ્વવિદ્યાલય ગ્રંથાલયોનું આધુનિકરણ (Modernization of Univeristy Libraries)
- (13) UGC દ્વારા રાષ્ટ્રીય સમીક્ષા સમિતિની રચના કરે છે જે સમિતિનો હેતુ યુનિવર્સિટીઓને આપવામાં આવેલ ગ્રાન્ટનો ઉપયોગ તપાસવા, લાયબ્રેરીઓના રિપોર્ટ તૈયાર કરવા, અન્ય યુનિવર્સિટીઓ અને કોલેજોના સરળ સંચાલન માટે માર્ગદર્શક નિયમો બનાવવા છે.
- (14) UGC દ્વારા National Eligibility Test (NET) તથા National testing Agency (NTA) તરીકે કામ કરી ઘણી પરીક્ષા લેવામાં આવે છે.

3. સ્વતંત્રતા બાદ સ્થપાયેલ સમિતિઓ અને પંચો :

સ્વતંત્રતા પછી ભારતમાં શિક્ષણની સમગ્ર સ્તરીય વ્યવસ્થા માટે જે પંચો તથા સમિતિઓની રચના કરવામાં આવી તે નીચે મુજબ છે :

- (1) વિશ્વવિદ્યાલય શિક્ષણ પંચ (1948–1949)
- (2) માધ્યમિક શિક્ષણ પંચ (1952–1953) (મુદ્દલિયાર કમિશન)
- (3) યુ.જી.સી. ગ્રંથાલય સમિતિ, 1957
- (4) શિક્ષણ આયોગ (1964 –1966) (કોઠારી કમિશન)
- (5) કાર્લ એમ. વ્હાઈટનું સર્વેક્ષણ (1965)

4. **UGC દ્વારા રચાયેલ આયોગો અને સમિતિઓ :**

ભારતમાં શૈક્ષણિક વ્યવસ્થાને પુનઃ સંગઠિત કરવા, ભલામણો કરવા, સરકારી યુનિવર્સિટી અનુદાન આયોગ જે એક મહત્વની સંસ્થા તરીકે નીમવામાં આવેલ. જેણે સરકારને સંવિધાનિક જવાબદારી યુનિવર્સિટી ગ્રંથાલયોની સુધારણામાં મહત્વની ભૂમિકા ભજવી. UGC દ્વારા રચાયેલ ગ્રંથાલય સંબંધિત આયોગો અને સમિતિઓ આ પ્રમાણે છે :

1. ગ્રંથાલય સમિતિ (1957)
2. ગ્રંથાલય વિજ્ઞાનની સમીક્ષા સમિતિ (1961) (Review Committee on Library Science)
3. શિક્ષણ આયોગ (1964 –1966) (Education Commission)
4. મેહરોત્રા સમિતિ (1983) (mehrotra committe)
5. યુનિવર્સિટીઓ / ગ્રંથાલયો માટે રાષ્ટ્રીય નેટવર્ક પદ્ધતિની સમિતિ (1988) (Committe on National Netwrok System for Universitites / Libraries)
6. ગ્રંથાલય અને માહિતી વિજ્ઞાનની અભ્યાસક્રમ સંવર્ધન સમિતિ (1990 –1993) (Curriculum Development Committee on Library & Information Science)
7. રસ્તોગી સમિતિ (1997 –1998) (Rastogi Committee)
8. અભ્યાસક્રમ સંવર્ધન સમિતિ (1997–2001) (Curriculum Development Committee)
5. ગ્રંથાલયો અને ગ્રંથાલય વ્યાવસાયિકોની તાલીમને પ્રોત્સાહિત કરતી અન્ય શૈક્ષણિક સંસ્થાઓ :

રાજ્ય અને રાષ્ટ્રીય કક્ષાની ઘણી બધી શૈક્ષણિક સંસ્થાઓ ગ્રંથપાલો અને ગ્રંથાલય શિક્ષકોને તાલીમ આપે છે. આવી સંસ્થાઓ શાળાઓ અને કોલેજોમાં શિક્ષણનું સ્તર સુધારવા તથા ગ્રંથાલયોના સુધારણા માટે ઘણા સંશોધનો હાથ ધરે છે. કાયમી ગ્રંથપાલો તથા કાર્યકારી શિક્ષકો તથા કોલેજના ગ્રંથપાલોની કાર્યક્ષમતા વધારવા, તાલીમ આપવા માટે તથા વિદ્યાર્થીઓ માટે અઠવાડિયાથી લઈને મહિના સુધીના વિવિધ સમયાન્તર કાર્યક્રમો કરે છે. જેનાથી તેઓમાં વાંચન પ્રોત્સાહન, પ્રત્યાયન અને માહિતી કુશળતા વગેરેની વ્યવસાયિક ક્ષમતા કેળવાય, વ્યવસ્થિત ગ્રંથાલય સુસજ્જ કરવાનું કામ કરે છે. આવી કામ કરતી સંસ્થાઓ નીચે મુજબ છે :

- અખિલ ભારતીય તકનીકી શિક્ષણ પરિષદ (AICTE) (All India Council for Technical Education)
- રાષ્ટ્રીય શૈક્ષણિક સંશોધન અને તાલીમ પરિષદ (NCERT) (National Council of Educational Research & Training)
- રાષ્ટ્રીય શૈક્ષણિક આયોજન અને સંચાલન સંસ્થા (NIEPA) (National Institute of Educational Planning & Administration)

- રાજ્ય શૈક્ષણિક સંશોધન અને તાલીમ પરિષદ (State Council of Educational Research and Training) (SCERT)
આ સિવાય ગ્રંથપાલોને ટૂંકા અને લાંબાગાળાના તાલીમ આપતા સરકારી સંગઠનો અને વ્યવસાયિક સંઘો જેવાં કે યુનિવર્સિટીના ગ્રંથાલય અને માહિતી વિજ્ઞાનના ભવનો (Schools), ગ્રંથાલય અને માહિતી પ્રલેખન કેન્દ્રો, રાષ્ટ્રીય અને રાજ્ય સ્તરના સંગઠનો જેવાં કે INFLIBNET અને DELNET જેવા વ્યવસાયિક અને સરકારી સંગઠનો છે.

13.8 ચાવીરૂપ શબ્દો (Key Words)

- **ઓન લાઇન (Online) :** કમ્પ્યુટર સેન્ટ્રલ પ્રોસેસિંગ એકમ સાથે સીધી અને એકસાથે થતી પારસ્પરિક ક્રિયા છે. કે જેમાં યુક્તિઓ (Devices) અને પરિસરીય (Peripherals) નો ઉપયોગ થાય છે.
- **નેટવર્ક (Network) :** ભૌતિક રીતે અલગ (પરંતુ) દૂર પ્રત્યાયન સાથે જોડનાર કમ્પ્યુટરર્સ, પ્રત્યેક સહભાગી કમ્પ્યુટરર્સના સ્ત્રોતોનું એકબીજા સાથેની ભાગીદારી ધરાવતી પદ્ધતિ.
- **પ્રલેખ પૂર્તિ (રવાનગી) સેવા (Document Delivery Service) :** અન્ય (વાચન) સામગ્રીની નકલો પ્રતિનિધી અથવા યજમાન દ્વારા સીધી રવાનગી અથવા ઓનલાઇન પુનઃ પ્રાપ્તિ માટે ઉપભોક્તાઓને અધિકાર આપતી પદ્ધતિ.
- **માઇક્રોફિલ્મ (Microfilm) :** સેલ્યુલોઝ ફિલ્મ પરનું સૂક્ષ્મ ફોટોગ્રાફ. તે નેગેટીવ અથવા પોઝિટીવ સ્વરૂપમાં અને 16 થી 35 મિ.મી. પહોંચાઈનું કોઈપણ લંબાઈ ધરાવતું કે જેનો આધાર ચિત્રોની સંખ્યા પર હોઈ શકે.
- **મુક્ત પ્રવેશ (Open Access) :** વાચકોને ગ્રંથભંડારમાં પ્રવેશવાની છૂટ આપતી ગ્રંથાલય પદ્ધતિ.
- **સહભાગીદારી (Consortium) :** સહભાગી ગ્રંથાલયોને પ્રકાશક પાસેથી વધુ વળતર મળી રહે તેવી સમજૂતી (કરાર) અને સંગ્રહના વિકાસ માટે સંસાધન ભાગીદારી.
- **સંગ્રહાગાર (Repository) :** એક એવો ગ્રંથ ભંડાર કે જેમાં એક અથવા ઘણાં બધા સહકારી ગ્રંથાલયના સંગ્રહાયેલા ગ્રંથોનું આંતરિક આદાન-પ્રદાન કરવા તૈયાર કરાયેલું માળખું.

13.9 સંદર્ભો અને વિશેષ વાંચન (Reference and Further Reading)

- Kumar, Sunil (1999). Developing Professional Skills for School Librarians. In staff development for Library and Information Service edited by Sanjaya Mishra and Sunil Kumar. New Delhi : ESS ESS.
- Educational and National Development Report of the Education Commission (1954–66)(1971). New Delhi : NCERT.
- Gupta, O. P. (1992). Development of University Libraries in India after Independence, New Delhi : Concept.
- Indian Universities Commission : Report (1903). Simla : Central Printing Office. NCERT Annual Report 2001–2002. New Delhi : NCERT.
- Sharma, Ravindra Nath (1986). Indian Academic Libraries and Dr. S. R. Ranganathan : A Critical Study : New Delhi : Sterling.

- University Educational Commission (1948–49). Report. (1950). New Delhi : Ministry of Education.
- University Grants Commission (1968). Development of Library Facilities in Universities and Colleges. New Delhi : UGC.
- University Grants Commission (1988). Development of an Information and Library Network. Report of the Inter Agency Working Group. New Delhi : UGC.
- University Grants Commission (1993). Report of the Curriculum Development Committee in Library and Information Science. New Delhi : UGC.
- University Grants Commission (2001). UGC Model Curriculum : Library and Information Science. New Delhi : UGC.
- <http://www.aicte.ernet.in>
- <http://www.inflibnet.ac.in>
- <http://www.education.vsnl.com/niipa>
- <http://www.ugc.ac.in>

★ ★ ★